

Proef ingediend met het oog op het behalen van de graad van
Master of Science in de Politieke wetenschappen

Jongeren in Brussel tussen hoop en angst. Een kwalitatief onderzoek naar de invloed van superdiversiteit en de terroristische aanslagen van 22 maart 2016 op de sociale cohesie bij Brusselse jongeren

Charlotte LANDSHEERE

0508437

Academiejaar 2016-2017

Promotor: Dimokritos KAVADIAS

Jury: Silvia ERZEEL, Rudi JANSSENS

Economische & sociale wetenschappen & Solvay Business School

VERKLARING VAN AUTHENTICITEIT

De ondertekende verklaring van authenticiteit is een integrale component van het geschreven werk (Bachelorproef of Masterproef) dat wordt ingediend door de student.

Met mijn handtekening verklaar ik dat:

- ik de enige auteur ben van het ingesloten geschreven werk¹;
- ik dit werk in eigen woorden heb geschreven;
- ik geen plagiaat heb gepleegd zoals gedefinieerd in artikel 118 van het Onderwijs- en Examenreglement van de VUB;
- ik in de tekst en in de referentielijst volledig heb gerefereerd naar alle internetbronnen, gepubliceerde of ongepubliceerde teksten die ik heb gebruikt of waaruit ik heb geciteerd;
- ik duidelijk alle tekst heb aangeduid die letterlijk is geciteerd;
- ik alle methoden, data en procedures waarheidsgetrouw heb gedocumenteerd;
- ik geen data heb gemanipuleerd;
- ik alle personen en organisaties heb vermeld die dit werk hebben gefaciliteerd, dus alle ingediende werk ter evaluatie is mijn eigen werk dat zonder hulp werd uitgevoerd tenzij uitdrukkelijk anders vermeld;
- dit werk noch een deel van dit werk werd ingediend aan een andere instelling, universiteit of programma;
- ik op de hoogte ben dat dit werk zal gescreend worden op plagiaat;
- ik alle origineel onderzoeksmateriaal onmiddellijk zal indienen op het Decanaat wanneer hierom wordt gevraagd;
- ik op de hoogte ben dat het mijn verantwoordelijkheid is om na te gaan dat ik word opgeroepen voor een hoorzitting en tijdens de periode van hoorzittingen beschikbaar te zijn;
- ik op de hoogte ben van de disciplinaire sancties in geval van onregelmatigheden zoals beschreven in artikel 118 van het Onderwijs- en Examenreglement van de VUB.

Student familienaam, voornaam:

Datum:

Handtekening:

.....

¹ Voor groepswerken zijn de namen van alle auteurs verplicht. Hun handtekeningen staan collectief borg voor de volledige inhoud van het geschreven werk.

ABSTRACT

Deze masterproef behandelt het thema van sociale cohesie bij jongeren in Brussel. We onderzoeken (1) hoe jongeren in Brussel sociale cohesie ervaren; (2) welke rol de superdiversiteit en de aanwezigheid van meervoudige identiteiten bij deze jongeren daarin spelen; en (3) welke invloed ze ervaren van de aanslagen van 22 maart 2016 en hoe dat zich uit. We geven Brusselse jongeren een stem door een verkennend kwalitatief onderzoek aan de hand van semigestructureerde interviews met leerlingen uit het laatste jaar van het Nederlandstalig Algemeen Secundair Onderwijs. Uit de thematische analyse blijkt een paradox. Enerzijds nemen de respondenten polarisering, intolerantie en discriminatie waar. Ze verbinden dit zelf aan samenleven in superdiversiteit en aan hun gelaagde identiteiten. Ze vrezen ook dat dit versterkt is na de aanslagen. Anderzijds geven ze blijk van sterke sociale cohesie in hun omgeving. Ze hebben zelf open attitudes en gedrag, die ze toeschrijven aan het opgroeien in superdiversiteit met meervoudige identiteiten. Ook lijken ze door de aanslagen net versterkt in hun samenhangingsgevoel. De Brusselse jongeren balanceren dus tussen angst en hoop en het is cruciaal om in verder onderzoek nog meer inzichten te verwerven om het samenleven in de grootstad te verzekeren.

Termen: sociale cohesie; superdiversiteit; terroristische aanslagen; Brussel; jongeren

ENGLISH ABSTRACT

This dissertation deals with social cohesion amongst youth in Brussels. We explore (1) how youth in Brussels experience social cohesion; (2) which role superdiversity and the multi-layered identities of the youngsters play in this; and (3) what influence they experience from the attacks of March 22nd, 2016 and how this manifests itself. We give Brussels youth a voice through an explorative qualitative research with semi-structured interviews with youngsters in their last year of Flemish General Secondary Education. The thematic analysis reveals a paradox. On the one hand the respondents perceive polarisation, intolerance and discrimination. They link it to living in superdiversity with multi-layered identities. They also believe it has been amplified after the attacks. On the other hand, they show strong social cohesion in their surroundings. They have open attitudes and behaviour themselves, which they attribute to growing up in superdiversity with multi-layered identities. Furthermore, they seem strengthened in their sense of solidarity after the attacks. Thus, the Brussels youth balance between fear and hope and it is crucial to gain even more insights through further research to ensure that we can coexist and live together in the metropole.

Key words: social cohesion; superdiversity; terrorist attacks; Brussels; youth

WOORD VOORAF

“Cuppens: “Ik heb een dubbelhartige houding tegenover deze stad. Het is een experimentele vrijplaats, misschien een voorbode van wat de wereld ooit wordt. Alleen is dat nog niet uitgeklaard, er werd nog geen model voor gevonden. Zowel politici, organisaties als burgers blijven zoekende hoe ze zich in de stad moeten verhouden tegenover de verscheidenheid aan culturen, de bevolkingsaan-groei of de verkeersproblematiek.” Jongeren en migranten komen naar Brussel wonen voor de multiculturele mix. Is dat concreet te vatten? “Als we hier mislukken, zullen we het elders ook niet maken. Hier zou een model kunnen ontstaan van hoe mensen in een stedelijke context met elkaar kunnen omgaan. Alleen blijft het wachten op oplossingen die worden aangereikt.” (Binst, 2017)

Ik ben geboren en getogen in Brussel. Als jonge Brusselaar heb ik vaak het gevoel dat mensen me niet begrijpen wanneer ik het over mijn thuisstad heb. Misschien begrijp ik mijn thuisstad zelf niet helemaal. En misschien is dat net waarom ik hier zo graag woon? Hoe dan ook kan ik me volledig vinden in bovenstaande mening van Kris Cuppens. Deze masterproef is voor mij dan ook een geëngageerd onderzoek. De stad en haar inwoners inspireren me en hebben me gevormd tot wie ik ben. Nu wil ik iets teruggeven aan de stad: het is mijn beurt om Brussel en haar inwoners te inspireren. Met dit onderzoek hoop ik dan ook een bijdrage te leveren aan die “oplossingen”, aan dat samenlevingsmodel dat hier kan ontstaan.

In eerste instantie bedank ik dus Brussel. Daarnaast zou deze thesis niet mogelijk geweest zijn zonder de brainstorm, begeleiding en constructieve feedback van mijn promotor, Prof. Dr. Kavadias. Het verheugt me te weten dat er onderzoekers zoals u zijn die dagelijks iets willen bijdragen aan Brussel aan de hand van hun studies. Bedankt! Verder bedank ik de scholen voor hun bereidheid om deel te nemen aan dit onderzoek en de respondenten voor hun interessante inzichten. Ten slotte wil ik mijn zus, mijn mama en mijn vrienden bedanken die geduldig mijn mini-paniekaanvallen overleefden en/of deze thesis eens wilden nalezen.

Het traject dat ik dit jaar doorlopen heb, heeft me nog meer aangemoedigd om in deze stad samen aan een vernieuwend en verrijkend samenlevingsmodel te werken. Ik hoop dat het ook u, de lezer, kan inspireren.

INHOUDSOPGAVE

Abstract	1
English Abstract	1
Woord vooraf	2
1. Inleiding	4
2. Theoretisch kader	5
2.1. Het concept sociale cohesie	5
2.2. Diversiteit en sociale cohesie	7
2.2.1. De invloed van diversiteit op sociale cohesie	7
2.2.2. Een verklaring?	8
2.2.3. Het paradigma van de superdiversiteit	10
2.3. Terrorisme en sociale cohesie	11
3. Onderzoeksdesign.....	12
3.1. Onderzoekssubjecten	13
3.2. Selectie	14
3.3. Dataverzameling.....	15
3.4. Data-analyse	15
4. Analyse	16
4.1. Sociale cohesie	17
4.1.1. Algemeen	17
4.1.2. Vertrouwen.....	18
4.1.3. Tolerantie.....	21
4.1.4. Vooroordelen	22
4.1.5. Intergroepscontacten	25
4.1.5. Participatie	26
4.1.6. Sense of belonging	27
4.1.7. Paradox: sociale cohesie en polarisering.....	28
4.2. Superdiversiteit	29
4.3. 22/3: de terroristische aanslagen in Brussel	31
4.4. Ter besluit: de paradox van het Brusselse sociale labo.....	34
5. Conclusie.....	36
Bibliografie	i
Bijlagen.....	v
Bijlage 1: interviewleidraad.....	v
Bijlage 2: getranscribeerde interviews.....	vi
Bijlage 3: codeeroverzicht	vi

1. INLEIDING

Brussel belichaamt alle positieve en negatieve kenmerken van een grootstad. Anno 2017 is 62% van de bevolking van buitenlandse herkomst (International Organization for Migration, 2015) en groeien jongeren er op met meervoudige identiteiten in een superdiverse leefwereld (Lleshi en Van Den Bossche 2010; Maly, Blommaert en Ben Yakoub, 2014). Een economische crisis, een migratiecrisis, extremisme, terrorisme, populisme en stigmatisering stellen deze realiteit in vraag. De onzekerheid die daarmee gepaard gaat, beïnvloedt het samenleven. Na de terroristische aanslagen van 22 maart 2016 gingen er in het maatschappelijke debat nog meer stemmen op die vrezen voor polarisering of die Brussel zien als een gefaalde stad. Daarom is het uitgangspunt van deze masterproef of, en hoe we kunnen samenleven in een superdiverse en onzekere stedelijke context.

Een zekerheid in deze onzekere tijden is de volgende: Brussel is een sociaal labo voor de toekomst. Steden in heel België en West-Europa zullen in de komende jaren meer gaan lijken op grootsteden als Brussel dankzij de wereldwijde verstedelijking (United Nations, 2014: 1-2). Men kan deze trend zien als een risico of als een opportuniteit. De stad is immers een potentiële actor van verandering. Berna Turam (2015) onderzocht bijvoorbeeld hoe alledaagse interacties in *contested cities* een kracht van emancipatie en democratisering kunnen zijn. Vanuit eenzelfde perspectief stellen Neudt en Maly (2010): "(...) Brussel (*vormt*) als samenlevingsbiotoop een interessante case. Het is zonder meer een laboratorium waar vernieuwende samenlevingsvormen ontstaan. Helaas is het beleid weinig bezig met dat laatste." (p. 9) Weten hoe het er in dat labo aan toe gaat, leert ons iets over de toekomst van onze samenleving. Het geeft ook inzicht in hefbomen om de bedreigingen om te buigen tot kansen. De vragen die daarbij voorop staan, richten zich op de manier waarop jongeren in dat sociale labo ageren, interageren en reageren. Hoe kunnen we in een diverse en onzekere grootstedelijke context samenleven? Hoe zien jongeren dat? De jonge generatie groeit op in deze context en speelt dus een belangrijke rol in het labo. Hier is echter weinig (wetenschappelijke) aandacht voor¹. Tot hiertoe wordt er veel over de Brusselse jeugd verteld en verondersteld in het publieke debat, maar zelf komen ze amper aan het woord. Hun ervaringen en visies zijn van levensbelang voor het begrijpen van de situatie in de grootstad, het verbeteren van beleid en het slagen van de samenleving – voor Brussel en bij uitbreiding voor andere en toekomstige grootsteden.

¹ Wat ook Vettenburg, Elchardus en Put (2011) en Sacco, Smits, Kavadias, Spruyt en d'Andrimont (2016) aanhalen bij aanvang van hun publicaties die wél focussen op Brusselse jongeren.

Deze masterproef wil bijgevolg Brusselse jongeren een stem geven op het vlak van samenleven.

De masterproef behandelt daarom het thema van sociale cohesie bij jongeren in Brussel. We willen begrijpen hoe jongeren het "samenleven" zien in een superdiverse en onzekere stedelijke context als Brussel. We willen daarbij nagaan wat de mogelijkheden en uitdagingen van de superdiversiteit zijn en ook wat de mogelijk destabiliserende rol is van de recente golf van geweld en geweldsdreiging. Daarom gaan we in op de volgende drie deelvragen: (1) Hoe ervaren jongeren in Brussel sociale cohesie? (2) Welke rol spelen de superdiversiteit en de aanwezigheid van meervoudige identiteiten bij deze jongeren hierin? (3) Welke invloed ervaren deze jongeren van de aanslagen van 22/3 en hoe uit zich dat?

De masterproef is als volgt opgebouwd. Eerst behandelen we het theoretische kader van dit onderzoek. We overlopen voorgaande studies en proberen hier een balans op te maken van de inzichten die relevant zijn voor onze vragen. We staan stil bij bestaande leemtes en proberen daarop in te spelen met dit onderzoek. Vervolgens bespreken we het onderzoeksdesign. We overlopen hier de onderzoekssubjecten, hoe we ze selecteren, hoe we de data verzamelen en hoe we die data analyseren. Hierna gaan we over tot de analyse zelf en trachten we onze onderzoeksvragen te beantwoorden.

2. THEORETISCH KADER

Dit onderzoek vertrekt vanuit een maatschappelijke bezorgdheid over de samenhang in de samenleving. Het publieke debat en de media brengen heden ten dage bijna dagelijks nieuws over polarisering in de maatschappij of radicalisering van de burgers. In deze masterproef willen we systematisch nagaan hoe het gesteld is met de sociale cohesie in die samenleving. We beperken ons hierbij tot Brussel. Een eerste stap hierbij is het conceptuele kluwen rond cohesie te ontwarren. We gaan ervan uit dat de perceptie van sociale cohesie in Brussel onlosmakelijk verbonden is aan de diversiteit in de stad en de terroristische aanslagen van 22 maart 2016. Daarom behandelen we in tweede instantie bestaand onderzoek naar de invloed van diversiteit op sociale cohesie en stellen we het paradigma van de "superdiversiteit" voor. Aangezien de mentale stap tussen diversiteit, cohesie en terrorisme snel wordt gezet, gaan we ten derde een blik werpen op voorgaande onderzoeken over de impact van terroristische aanslagen op een maatschappij.

2.1. Het concept sociale cohesie

Sociale cohesie wordt als concept op vele manieren ingevuld. Telkens verwijst het echter naar een vorm van sociale binding of samenhang in een samenleving (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008). Hoewel er niet één definitie van het concept bestaat, kan men sociale cohesie kort samenvatten als "de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als

burger in de maatschappij en als lid van de samenleving" (Schnabel en Hart, 2008: 17). Er zijn verschillende dimensies gekoppeld aan sociale cohesie. Vaak wordt sociale cohesie onderzocht op basis van vertrouwen, zowel ten aanzien van instellingen als ten aanzien van medemensen (van der Meer en Tolsma, 2014: 461). Onderzoekers gebruiken echter ook andere indicatoren om sociale cohesie te meten, waarbij ze zowel focussen op de cognitieve dimensie als op de gedragsdimensie (Gijsberts, van der Meer en Dagevos, 2012). De meest gebruikte indicatoren zijn: gedeelde waarden, een collectieve identiteit, een *sense of belonging*, tolerantie, solidariteit, sociale netwerken en sociaal kapitaal, integratie, inclusie, actief burgerschap en participatie (Friedkin, 2004; Hooghe, 2007; Laurence, 2011; Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008; van der Meer en Tolsma, 2014). Daarbovenop kan men sociale cohesie op verschillende niveaus meten: binnen een groep (bijvoorbeeld een familie, een vereniging of een klas), tussen groepen (bijvoorbeeld etnische groepen), binnen een buurt of stad en in verhouding tot de samenleving als geheel (Friedkin, 2004; Sociaal en Cultureel Planbureau, 2008; van der Meer en Tolsma, 2014). Schnabel en de Hart (2008) waarschuwen echter dat het concept sociale cohesie al te vaak een normatieve connotatie bevat: het gaat uit van verwachtingen over de mate van samenhang en de indruk dat er een tekort aan is. Ook merken ze op dat sociale cohesie niet altijd positief is: een te sterke interne sociale cohesie van een groep kan nefast zijn voor de externe sociale cohesie in een samenleving. Een groep die intern sterk samenhangt, kan ook anderen gemakkelijk wantrouwen en uitsluiten.

Een vaak gebruikte term die gerelateerd is aan sociale cohesie is sociaal kapitaal. Ook dit concept kent – niet geheel toevallig – vele invullingen. Binnen het onderzoeksdomein dat hier van toepassing is, verwijst men vaak naar de interpretatie van de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam (2007). Putnam omschrijft sociaal kapitaal als "de relaties tussen mensen, de sociale netwerken en de normen van wederkerigheid en betrouwbaarheid die daarmee geassocieerd zijn" (p. 137, *eigen vertaling*). Net zoals er interne en externe sociale cohesie bestaat, spreekt hij van samenbindend (*bonding*) sociaal kapitaal met de *ingroup* en overbruggend (*bridging*) sociaal kapitaal met de *outgroup* (Putnam, 2007; Schnabel en Hart, 2008). De studies naar sociale cohesie en sociaal kapitaal lopen door elkaar en het is niet altijd duidelijk wat nu precies bedoeld wordt. Veel onderzoekers verwijzen naar beiden en we kunnen besluiten dat de meesten samenbindend en overbruggend sociaal kapitaal als onderdelen van sociale cohesie zien (Hooghe, 2007; Letki, 2008; Laurence, 2011; Portes en Vickstrom, 2011; Savelkoul, Gesthuizen en Scheepers, 2011).

In deze masterproef staat de samenhang of mate van sociale cohesie op niveau van de stad Brussel centraal volgens de jonge inwoners van de stad zelf. We zien Putnams sociaal kapitaal als een onderdeel van sociale cohesie. De moeilijkheid van de term schuilt in de

vaststelling dat het zowel door sociale wetenschappers als het grote publiek wordt gehanteerd om processen aan te duiden die waarschijnlijk inhoudelijk niet dezelfde zijn. Als we het in verzamelingenleer zouden voorstellen, zouden we kunnen stellen dat de verzameling (met wazige grenzen) van de term sociale cohesie zoals burgers die zien slechts ten dele overlapt met de verzameling sociale cohesie van de wetenschappers (die overigens ook niet volledig eenduidig is), en deze twee verzamelingen overlappen nog eens ten dele met de deelverzameling sociaal kapitaal zoals Putnam die ziet. We bakenen dus geen strikte definitie, indicatoren en voorwaarden van sociale cohesie af omdat we net willen begrijpen welke associaties jongeren zelf maken.

2.2. Diversiteit en sociale cohesie

2.2.1. De invloed van diversiteit op sociale cohesie

De literatuur naar mogelijke oorzaken en gevolgen van een bepaalde mate van sociale cohesie focust sterk op de rol van diversiteit. Daarbij staat vooral etnische diversiteit centraal. De academische interesse in het verband tussen etnische diversiteit en sociale cohesie is deels aangewakkerd door Putnams artikel "E pluribus unum" (2007). Daarin stelt hij dat etnische heterogeniteit in een buurt er op de korte termijn voor zorgt dat mensen zich terugtrekken uit het sociale leven: er is minder vertrouwen en solidariteit, minder vriendschappen en mensen helpen elkaar minder – zowel binnen de eigen groep als tegenover andere groepen. Volgens Putnams onderzoek in de Verenigde Staten ondermijnt diversiteit op korte termijn dus zowel het samenbindende als overbruggende sociaal kapitaal, en dus de sociale cohesie. Dit is de *hunkering down* hypothese. Veel minder gekend is dat hij echter ook stelt dat diversiteit op de lange termijn wel positief is voor de sociale cohesie. Er zouden namelijk nieuwe vormen van sociale solidariteit ontstaan doordat men meer overkoepelende identiteiten en betekenissen van "wij" zou vormen. Dit is de *E Pluribus Unum* hypothese (Putnam, 2007).

Sinds Putnams artikel is er vernieuwde aandacht voor dit fenomeen. Zoals Portes en Vickstrom (2011) uitleggen, komt de onderzoeksliteratuur echter tot tegengestelde resultaten. In een aantal studies (vooral in de Verenigde Staten, bijvoorbeeld Hero, 2003; Putnam, 2007) lijkt etnische diversiteit inderdaad tot minder cohesie te leiden. Andere onderzoeken rapporteren geen of positieve effecten (Hooghe, Reeskens, Stolle en Trappers, 2009; Savelkoul et al., 2011; Gijsberts et al., 2012). Daarbij geven veel onderzoeken (in Europa) aan dat negatieve verbanden eigenlijk te wijten zijn aan andere factoren zoals sociaaleconomische verschillen van buurten (bijvoorbeeld Laurence, 2011; Letki, 2008). In een literatuuroverzicht komen van der Meer en Tolsma (2014) tot de bevinding dat etnische diversiteit enkel binnen specifieke contexten een negatief effect op sociale cohesie heeft. De *hunkering down* hypothese geldt maar beperkt en etnische heterogeniteit wordt vaak zelfs positief gerelateerd aan interetnische contacten en

vervolgens aan interetnisch vertrouwen. Wel wijzen ze op de destructieve combinatie van etnische heterogeniteit, geografische segregatie en sociaaleconomische ongelijkheid verbonden aan etnische groepen. Men kan zich overigens afvragen of sociaal kapitaal in de vorm van wederzijds vertrouwen en verenigingsleven wel noodzakelijk zijn voor een goede en hechte samenleving – Portes en Vickstrom (2011) stellen bijvoorbeeld van niet.

Deze masterproef focust op de jonge generatie. We willen net weten of de Brusselaars van morgen een gevoel van verbondenheid vertonen en hoe ze dit ervaren. Hoe deze fenomenen bij jongeren verlopen, wordt vaak onderzocht binnen de schoolcontext. Wetenschappers stellen hier gemengde effecten van etnische diversiteit op indicatoren van sociale cohesie vast. Kokkonen, Esaiasson en Gilljam (2010) vinden bijvoorbeeld geen uniforme negatieve effecten en ze wijzen op het belang van onderliggende factoren zoals burgerschapsgerelateerde kennis. Een onderzoek in Vlaanderen komt tot de bevinding dat de invloed van de etnische compositie op school op sociale integratie verschillend is voor leerlingen geboren in België en voor migranten. Bij leerlingen geboren in België is er een positieve invloed op interetnische vriendschappen en sociale participatie en geen effect op hun *sense of belonging* op school. Daarentegen is er geen invloed bij migranten. De mate van interetnische vriendschappen wordt bij hen beïnvloed door hun sociaaleconomische status (Van Houtte en Stevens, 2009).

Zulke studies zijn interessant voor deze masterproef. Ze onderzoeken telkens verschillende indicatoren van sociale cohesie en wijzen op de complexiteit van het fenomeen. Het wordt duidelijk dat we sociale cohesie niet makkelijk kunnen verklaren door alleen te kijken naar de mate van etnische diversiteit. Daarbij biedt het bestaande (en kwantitatieve) onderzoek weinig ruimte voor wat de onderzoekssubjecten zélf vinden van sociale cohesie, laat staan in de context van Brussel. Het lijkt dan ook noodzakelijk om dit fenomeen op een andere manier te onderzoeken, wat het opzet van deze masterproef herbevestigt.

2.2.2. Een verklaring?

Academici vragen zich ook af hoe ze het verband tussen diversiteit en sociale cohesie kunnen verklaren. Eén theorie is de conflict- of competitietheorie. Die theorie gaat uit van het idee dat een toename van een etnische groep leidt tot meer competitie over schaarse middelen en culturele waarden waardoor een gevoel van bedreiging ontstaat en etnische groepen elkaar negatief beoordelen (Laurence, 2011: 73; Savelkoul et al., 2011: 1093).

Daartegenover staat Gordon Allports contacthypothese. Deze stelt dat contacten tussen groepen net positief kunnen zijn omdat ze leiden tot minder vooroordelen (en zo dus minder negatieve stereotypes en discriminatie). Allport, de pionier van deze theorie, merkt wel op dat dit enkel onder bepaalde condities gebeurt, namelijk (1) bij een gelijke groepsstatus binnen de context van contact, (2) wanneer men gemeenschappelijke doelen wil bereiken, (3) wanneer er samenwerking is tussen de groepen en (4) wanneer er actieve

steun is van de autoriteiten, wetten en normen (Allport, 1954). Op basis van Allports hypothese hebben wetenschappers decennialang onderzoek verricht. Eén van de belangrijkste onderzoekers is Pettigrew, die trouwens een vijfde voorwaarde toevoegde: (5) er moet vriendschapspotentieel zijn (Pettigrew, 1998). Op basis van een meta-analyse komen Pettigrew, Tropp, Wagner en Christ (2011) tot het besluit dat contacten tussen groepen inderdaad vooroordelen verminderen en dat dit effect het grootst is bij de meerderheidsgroep. Dit effect vindt ook plaats zonder de optimale contactcondities van Allport, hoewel die een versterkend positief effect hebben. Verder stellen ze vast dat de effecten zelfs verder reiken dan een vermindering van vooroordelen. De auteurs overlopen ook mogelijke negatieve effecten van intergroepscontacten. Zulke effecten vinden voornamelijk plaats bij een gevoel van dreiging (in conflictgebieden bijvoorbeeld), bij gedwongen contact en bij intergroepscompetitie. De auteurs constateren evenwel dat zulke negatieve effecten verwaarloosbaar zijn vergeleken met de vele positieve effecten.

Vaak worden de competitietheorie en intergroepscontacttheorie gezien als elkaar uitsluitend. Dit moeten we echter nuanceren. De situatie lijkt niet zozeer af te hangen van de aanwezigheid van etnische groepen op zich, dan wel van de kansen die ze hebben om positief met elkaar in contact te treden. Indien die er niet zijn, vindt men bewijs voor de competitietheorie. Indien er wel positieve contacten plaatsvinden, vindt men bewijs voor de contacthypothese. Het lijkt dus belangrijker om te kijken naar de condities en kwaliteit van contact zoals de contacttheorie doet, dan naar het contact op zich zoals Putnam (2007) doet. Er zal in deze masterproef dan ook getracht worden aandacht te besteden aan de mate waarin de jongeren in contact komen met mensen van andere groepen en de kwaliteit ervan.

Wanneer we opnieuw terugkoppelen naar de jonge generatie, zien we dat onderzoek de contacttheorie bevestigt binnen de schoolcontext. Kavadias, Stouthuysen, Dehertogh en Franck (2011) stellen op basis van internationaal vergelijkend onderzoek van adolescenten in 35 landen (ICCS 2009) dat migratie en globalisering leiden tot meer vooroordelen, maar dat de etnische diversiteit binnen de klascontext etnische vooroordelen tegengaat. Uit een literatuuroverzicht van de studies over etnische compositie op school en interetnische relaties blijkt dat de meeste studies de contacthypothese ondersteunen. De klas- en schoolcontext speelt echter een belangrijke rol. Zo zijn onder meer de kwaliteit van interetnische relaties belangrijk (Dejaeghere, Hooghe en Claes, 2012), de relaties tussen leerlingen en leerkrachten (Thijs en Verkuyten, 2014), in hoeverre men op school burgerschapsgerelateerde kennis onderwijst en in hoeverre er democratische processen zijn in een open klas- en schoolklimaat (De Groof, Elchardus, Franck & Kavadias, 2008). Op niveau van de stad Brussel deed Siongers (2011a) onderzoek naar de contacten tussen Brusselse jongeren. Daaruit blijkt dat jongeren een voorkeur geven aan hun eigen cultuur

voor sociale contacten. Ook toetste Siongers (2011b) de contacthypothese bij Brusselse jongeren. Hier blijkt de schoolcontext weinig invloed te hebben. Op niveau van hun woonwijk blijkt dat "intergroepscontacten etnische vooroordelen bij Belgische jongeren vooral kunnen remmen als zij plaatsvinden in buurten waar er een evenwichtige verdeling bestaat tussen autochtonen en allochtonen en als deze contacten als positief worden ervaren." (p. 260-261) Deze bevestiging van de contacthypothese gaat in Siongers (2011b) onderzoek echter niet op voor jongeren van Marokkaanse herkomst.

Zulke onderzoeken zijn voornamelijk kwantitatief met grote datasets. Deze masterproef gaat onderzoeken hoe jongeren zelf aanvoelen of de diversiteit waarin ze opgroeien het samenleven beïnvloedt. Ook beperken de meeste onderzoeken zich – begrijpelijkerwijze – tot eenvoudig geconstrueerde variabelen van etnische diversiteit. Dit doet tekort aan de sociale werkelijkheid waarbij vele factoren de sociale cohesie beïnvloeden. Zo is bijvoorbeeld onderzocht dat de meerderheid sterkere effecten ervaart dan de minderheid (Pettigrew et al., 2011; Stolle, Soroka en Johnston, 2011) en dat het opleidingstraject een sterke invloed heeft op de attitudes van jongeren, zoals bijvoorbeeld op ethnocentrisme (Elchardus, Duquet, Op De Beeck en Roggemans, 2008: 155-156; Hooghe, Meeusen en Quintelier, 2013).

Bovenstaande onderzoeken geven een eerste inzicht in wat we kunnen verwachten in deze masterproef. Hebben de jongeren in Brussel veel positieve contacten tussen groepen? En hebben ze bijgevolg ook minder vooroordelen? Of merken we net een bevestiging van de competitietheorie? Zien we een verschil tussen scholen? En vooral: wat zeggen de jongeren hier zelf over?

2.2.3. Het paradigma van de superdiversiteit

We gaven reeds aan dat het een beperking van vele onderzoeken is dat ze het verband tussen sociale cohesie en etnische diversiteit kwantitatief meten door middel van één indicator. Zo is er weinig aandacht voor de complexiteit van de sociale omgeving en de identiteiten van de onderzoekssubjecten, die echter wel een invloed hebben op de sociale cohesie. Zeker in het geval van Brussel kan men spreken van een grote complexiteit en kunnen we best beroep doen op theoretische inzichten die wijzen op het belang van "superdiversiteit" om de realiteit te bekijken.

De term superdiversiteit verwijst naar de diversificatie van diversiteit in de samenleving. Volgens Vertovec (2007; Blommaert en Maly, 2014) hebben de snelle veranderingen in geopolitiek, mobiliteit, migratie en communicatie ervoor gezorgd dat diversiteit zogezegd diverser geworden is. Dit betekent dat er zowel méér etniciteiten en herkomstlanden zijn in een diverse samenleving, als dat er binnen de etnische groepen meer heterogeniteit is wat betreft andere identiteitskenmerken. Een paradigma als multiculturalisme is dus niet meer omvattend omdat het uitgaat van statische en homogene etnisch-culturele

gemeenschappen. We moeten de realiteit dus bekijken vanuit de bril van superdiversiteit, want "superdiversiteit is het voorsmaakje van de wereld van morgen" (Maly et al., 2014: 8). Dit is zeer relevant voor onze vraag omtrent jongeren in Brussel. Zoals Blommaert (2014) schrijft:

"(...) merk op hoe we hier opnieuw worden geconfronteerd met een kluwen van categorieën (arm = allochtoon = gevaarlijk) eerder dan met eenvoudige duidelijke criteria. Wie zich om 'sociale samenhang' bekommert, moet beseffen dat hij/zij zich begeeft in een veld waarin uiteenlopende krachten samenkomen in een problematiek die je niet oplost door slechts op een van die krachten te mikken." (p. 199-200)

Superdiversiteit – net zoals intersectionaliteit overigens – is dus tegelijkertijd een waarneembare realiteit, als een paradigma om die realiteit te onderzoeken. In deze masterproef willen we dus enerzijds begrijpen of de superdiversiteit in een grootstad als Brussel een invloed heeft op de manier waarop jongeren sociale cohesie ervaren. Anderzijds willen we de bril van superdiversiteit gebruiken om de data te analyseren. De visies van jongeren zijn verweven met hun meervoudige identiteiten en de complexe omgeving en zijn niet te reduceren tot één aspect. In een superdiverse samenleving mogen we identiteit niet zien als iets dat bestaat uit één onveranderlijke dimensie van bij de geboorte. Identiteit is een sociale constructie, beïnvloed door machtsverhoudingen, en is meerlagig, dynamisch en veranderlijk. Lleshi en Van den Bossche (2010) wijzen op het belang van dit inzicht om te begrijpen hoe jongeren in Brussel hun identiteit construeren, hoe Brussel hun identiteitsvorming beïnvloedt en hoe ze het leven in de superdiverse stad percipiëren. We gaan echter niet in op de intersectionaliteit, aangezien we vermoeden dat dit het kluwen alleen maar complexer zou maken².

2.3. Terrorisme en sociale cohesie

Zoals reeds vermeld zou het in een stad als Brussel artificieel en onvolledig zijn om de sociale cohesie te onderzoeken zonder aandacht te besteden het verband met de superdiversiteit en met de terroristische dreiging. In de nasleep van de aanslagen van 22 maart 2016 in Brussel vraagt onder meer Coolsaet (2016) zich af hoe het nu verder moet en waarschuwt hij voor het gevaar van nog meer polarisering in het publieke debat.

Ook in de academische wereld is er bezorgdheid over de impact van terreur op een samenleving. Volgens de *terror management theory* (Pyszczynski, 2004) brengen terroristische aanslagen polarisering teweeg. Deze theorie gaat er namelijk van uit dat de contradictie tussen het verlangen om te leven en het besef dat dood onvermijdelijk is, kan zorgen voor een paralyserende terreur. Die terreur beheersen we door een cultureel

² We laten dus buiten beschouwing dat bepaalde identiteiten en problematieken met elkaar overlappen en kruisen en iemands levenservaringen beïnvloeden (ella, 2014). De jongerenproblemen vallen dus misschien samen met andere dimensies en deze kwestie is zeker relevant, maar lijkt in het zeer beperkte kader van deze masterproef onhaalbaar. Het is eerder de logische verderzetting van onze analyse in een groter onderzoek.

wereldbeeld en eigenwaarde die zorgen voor orde, betekenis en waardering van onszelf. Wanneer we eraan herinnerd worden dat we het risico lopen te sterven, zoals het geval is bij terroristische aanslagen, hechten we ons meer vast aan ons eigen wereldbeeld, staan we positiever tegenover mensen met een gedeelde politieke oriëntatie en zijn we vijandiger tegenover mensen die er een andere visie op na houden (Pyszczynski, 2004). Angst lijkt ons wereldbeeld dus te vernauwen.

Veel wetenschappers onderzoeken in de praktijk welke effecten terroristische aanslagen zoals 9/11 hebben. We moeten echter vaststellen dat de meeste onderzoeken zich richten op de psychologische effecten op individuen (zie bijvoorbeeld Eisenberg & Silver, 2011) of op institutionele maatregelen, zoals Woods (2011) uitlegt. Woods probeert een overzicht te maken van de politiek-sociologische onderzoeken over de invloed van 9/11 op de gedachten, gevoelens en het gedrag van individuen. De meeste onderzoeken blijken aan te tonen dat er een hogere gepercipieerde dreiging was na 9/11. Daarnaast steunden Amerikanen de president meer, ze vertrouwden de overheid meer en ze hadden een sterker gevoel van patriotisme. Opvallend genoeg werden onder meer door Sander en Putnam (2010) positieve effecten op sociale attitudes waargenomen. Mensen hadden na 9/11 meer sociaal vertrouwen, waren meer bereid te helpen en te doneren, hadden meer interesse in de politiek en wilden meer vrijwilligerswerk doen. Deze effecten vonden ze vooral bij adolescenten. Woods (2011) nuanceert echter dat de effecten plaatsvinden in de attitudes van adolescenten en niet zozeer in hun gedrag. Verder beschrijft hij dat andere onderzoeken aantonen dat 9/11 zorgde voor een verandering in bepaalde waarden en normen, meer steun voor veiligheidsmaatregelen en harde militaire actie, een negatief beeld en *hate crime* tegenover Arabieren en moslims en een anti-migratiediscours. De terroristische aanslagen in New York hadden dus zowel negatieve als positieve effecten die co-existeren. Overigens bevestigen andere onderzoeken de positieve effecten van terroristische aanslagen op indicatoren van sociale cohesie in Madrid (zie bijvoorbeeld Vázquez, Pérez-Sales en Hervás, 2008) en in Noorwegen (zie Wollebæk, Enjolras, Steen-Johnsen en Ødegård, 2012).

Zulke onderzoeken geven interessante inzichten in de mogelijke (negatieve én positieve) effecten van een terroristische aanslag op het sociale weefsel van een samenleving. Ze zijn echter kwantitatief en telkens gericht op enkele indicatoren van sociale cohesie. Ook is de context van elke terroristische aanslag anders en we kunnen die niet zomaar vergelijken. Het is dus belangrijk om te onderzoeken of en welke impact 22/3 gehad heeft op de sociale cohesie in Brussel volgens de jongeren.

3. ONDERZOEKSDESIGN

Zoals beschreven in het theoretische kader, willen we ruimte bieden voor de verscheidenheid aan associaties en verbanden die jongeren zelf leggen over sociale cohesie

in Brussel. Dit impliceert een verkennend kwalitatief onderzoek. We gaan ervan uit dat jongeren een sterke invloed ervaren vanuit de omringende diversiteit en de aanwezige onzekerheid. Gegeven de ervaring met gewelddadige terroristische aanslagen, en de groeiende cultuur van veiligheid en angst hierrond, verwachten we tevens dat dit zich zal uiten in de voorwaarden die jongeren stellen om te kunnen samenleven. We gaan op zoek naar de manier waarop jongeren betekenis construeren zonder voorafgaande, strak omliggende hypothesen.

3.1. Onderzoekssubjecten

De actoren in dit onderzoek zijn jongeren in Brussel, met name adolescenten in het laatste jaar van het Nederlandstalig middelbaar onderwijs. Tijdens deze levensfase vormen ze namelijk politieke en sociale attitudes die in hun verdere leven relatief stabiel blijven (Dejaeghere et al., 2012: 109). Daarbovenop groeit deze generatie op in superdiversiteit en bleek uit voorgaande onderzoeken dat terroristische aanslagen vooral op hen een (positief) effect hadden (Sander en Putnam, 2010; Woods, 2011; Wollebæk et al., 2012). Door jongeren te bevragen kunnen we dus een beeld scheppen van het toekomstig samenleven in Brussel. Het onderzoek vindt plaats binnen de schoolcontext aangezien de Brusselse scholen diversiteit incorporeren en de jongeren er intergroepscontacten ervaren. Daarbij heeft het onderwijs een socialisatiefunctie: de sociale processen bereiden jongeren voor op "de echte wereld" (Bronneman-Helmers en Zeijl, 2008). Uit praktische overwegingen doet het onderzoek beroep op scholen van het Algemeen Secundair Onderwijs (ASO). In Brussel zijn er namelijk proportioneel meer Nederlandstalige ASO-scholen dan bijvoorbeeld scholen van het Beroepssecundair onderwijs (BSO) (Vlaamse Overheid, 2015), er is een betere genderbalans in de verschillende richtingen van het ASO en het is ook haalbaarder om jongeren even uit te les te halen dan bij praktijklessen in het BSO. Sacco et al. (2016: 16) wijzen er overigens op dat het meeste onderzoek met jongeren in Brussel zich focust op de kwetsbare groepen en dat de bevoorrechte jeugd eigenlijk amper aan bod komt. Merk op dat deze masterproef dus wel maar een beperkte groep jongeren behandelt en dat ervaringen waarschijnlijk anders zijn buiten het ASO, aangezien het opleidingstraject een belangrijke invloedsfactor is bij attitudes verbonden aan sociale cohesie, zoals ethnocentrisme (Elchardus et al., 2008: 155-156; Hooghe et al., 2013).

Kavadias (2004; 2014) wijst er op dat ook binnen het ASO grote verschillen bestaan in sociale prestige tussen studierichtingen (enerzijds richtingen met een hoog aandeel dode talen, anderzijds richtingen die geen wiskunde hanteren), maar ook tussen scholen. De klassieke talenrichtingen trekken meer jongeren aan uit kansrijke gezinnen, terwijl de economie-moderne talen richtingen meer jongeren uit de lagere middenklasse/lagere klassen aantrekken (Kavadias 2004). Ook zien we dit vertaald in ASO-scholen die vooral

een kansrijk publiek aantrekken en ASO-scholen die in hoofdzaak kansarme leerlingen aantrekken (Kavadias, 2014). Over het verschil tussen soorten ASO-scholen bestaat momenteel nagenoeg geen onderzoek. We gaan zelf trachten sociale diversiteit te bereiken door in de selectie van scholen een onderscheid te hanteren tussen scholen die als prestigieus aanschouwd worden en scholen met een negatieve reputatie en een hoog aandeel kansarme jongeren. Hoewel deze scholen allemaal ASO-richtingen aanbieden, kunnen hier andere maatschappelijke processen van sociale ongelijkheid spelen. McGrew (2011), bijvoorbeeld, beschrijft verschillende *resistance* en *reproduction* theorieën zoals die van Paul Willis, die focussen op de manier waarop jongeren uit de lagere klassen hun klassepositie reproduceren (McGrew, 2011). Dichter bij huis legt Pelleriaux (2001) uit hoe er in bepaalde onderwijstrajecten een demotiecultuur ontstaat. "Ongewenst" gedrag ligt dan niet zozeer aan de opleidingsvorm zelf, maar aan culturele dynamieken die er ontstaan door een gevoel van achterstelling. Deze demotiecultuur kan dus ook plaatsvinden in ASO-scholen met een kansarm publiek en een slechte reputatie. De specifieke school waarop jongeren zitten, kan dus een grote invloed hebben op hun identiteitsbeleving en ervaringen van sociale cohesie.

3.2. Selectie

Concreet betekent dit dat we vier scholen selecteren uit het Brussels Nederlandstalig ASO: twee scholen met veel kansrijke leerlingen en twee scholen met veel kansarme leerlingen. Dit gebeurt aan de hand van de zogenaamde indicatoren van gelijke onderwijskansen. Deze GOK-criteria geven een beeld van de leerlingen op school aan de hand van vier indicatoren: het opleidingsniveau van de moeder, de gesproken thuistaal, het krijgen van een schooltoelage en de woonplaats in een kansarme buurt (Agentschap voor onderwijsdiensten, 2016).

De masterproef wil de jongeren zelf aan het woord laten om hun percepties te begrijpen. We willen de respondenten geen termen of ideeën opleggen. Het is een abductief onderzoek: we proberen het fenomeen te begrijpen doorheen de ogen en woorden van de respondenten. Het is een exploratie van hun perspectieven en heeft niet als doel representatief te zijn voor de hele populatie. Daarom is het een kwalitatief onderzoek aan de hand van diepte-interviews. Er wordt aan *purposive sampling* gedaan om een maximale variatie aan respondenten te selecteren (Bryman, 2012: 418). We versturen een formele vraag tot samenwerking naar vier scholen uit het gemeenschapsonderwijs. Na toestemming worden aan de hand van de leerlingelijsten van zesdejaars willekeurig drie jongeren geselecteerd. Er wordt rekening gehouden met een maximale variatie aan geslacht, woonplaats, studierichting en mogelijke migratieachtergrond (aan de hand van de naam). In de praktijk is de selectie echter niet steeds zo verlopen. In twee van de vier scholen maakte het secretariaat liever zelf een selectie (om rekening te kunnen houden

met eventuele springuren). Ze deden dit gelukkig aan de hand van de doorgegeven criteria en de respondenten in deze scholen variëren dan ook van mekaar.

3.3. Dataverzameling

De dataverzameling gebeurde tijdens semigestructureerde interviews van een lesuur met telkens één respondent om tot een totaal van twaalf interviews te komen. De interviews baseren zich op een interviewleidraad³, maar worden voornamelijk geleid door de respondent en hebben als doel rijke, gedetailleerde antwoorden te bekomen. De interviewleidraad kaart de drie onderzoeksvragen aan, aan de hand van een reeks vragen over hun perceptie van sociale cohesie en samenleven in Brussel, van de diversiteit en hun eigen identiteit en van de invloed van de terroristische aanslagen. Deze vragen worden uiteraard gesteld in jongerentaal. Dit brengt evenwel een beperking met zich mee: sociale cohesie wordt er reeds vertaald in simpele, duidelijke vragen waardoor de onderzoeker reeds een betekenis toeschrijft aan het fenomeen. Er is dus sprake van subjectiviteit en we trachten deze te beperken door ons enerzijds te laten leiden door de respondenten, en anderzijds door in de topiclijst vragen op te nemen die gebaseerd zijn op de vele indicatoren van sociale cohesie in de kwantitatieve onderzoeken⁴.

3.4. Data-analyse

De data worden geanalyseerd aan de hand van een thematische analyse. De getranscribeerde interviews⁵ worden verwerkt in twee fases: ten eerste worden de interviews elk apart gecodeerd⁶. We gebruiken descriptieve codes voor de gegevens van de respondenten (bijvoorbeeld nationaliteit en opleidingsniveau ouders), voor bepaalde ervaringen die ze gehad hebben (bijvoorbeeld discriminatie) en voor gegevens over hun gedrag (onder andere participatie en intergroepscontacten). Daarnaast gebruiken we affectieve methodes van coderen. We doen aan *values coding* om een onderscheid te maken tussen hun waarden, attitudes en overtuigingen, aan *emotion coding*, vooral wanneer het gaat over 22/3, en aan *evaluation coding* om hun waardeoordelen weer te geven (Miles, Huberman en Saldaña, 2014: 75-76). Ten slotte maken we ook ruimte voor reflexieve codes over onder andere de invloed van de eigen vraagstelling op hun antwoorden.

In een tweede fase worden de codes geclusterd in een thematische matrix om overeenkomsten, contrasten en verbanden tussen de codes en respondenten te ontdekken. Deze clusters worden gemaakt op basis van dertien thema's die sterk naar boven komen

³ Zie bijlage 1

⁴ De vragen rond sociale cohesie gaan dus over hun percepties en attitudes, zoals onder meer over hun vertrouwen in medemensen, hun vertrouwen in instellingen en tolerantie. Ze proberen ook te achterhalen welke sociale netwerken de jongeren hebben. Verder richten ze zich ook op effectief gedrag zoals participatie.

⁵ Zie bijlage 2 voor de transcripts

⁶ Zie bijlage 3 voor een overzicht van de gehanteerde codes

tijdens de interviews. Sommige thema's overlappen met indicatoren van sociale cohesie: vertrouwen, tolerantie, vooroordelen, intergroepscontacten en sociaal kapitaal, *sense of belonging* en samenleven en voorwaarden daarvan. Andere thema's geven de percepties van de jongeren weer op Brussel, op hun woonwijk, op diversiteit, op hun eigen identiteit en op de invloed van de terroristische aanslagen van 22/3. Een laatste thema bundelt hun ervaringen van discriminatie, racisme en seksisme, omdat ook deze sterk naar boven kwamen in de interviews en hun percepties van sociale cohesie kunnen beïnvloeden. Door de codes per respondent te clusteren zijn we in staat om hun percepties op sociale cohesie, diversiteit en de impact van terreur in Brussel te begrijpen en kunnen we ook gelijkenissen en verschillen ontdekken tussen de respondenten.

Tijdens het hele proces worden ook analytische memo's bijgehouden om te reflecteren over het onderzoeksproces, de persoonlijke indruk van de onderzoeker ten aanzien van de respondenten, mogelijke verbanden tussen respondenten en codes en enkele eerste analytische bedenkingen (Miles et al., 2014: 95-98).

Tijdens de analyse proberen we terug te koppelen naar de bestaande literatuur om te zien of deze context aansluit bij of contrasteert met voorgaande onderzoeken. Zoals besproken in het theoretisch kader maken we gebruik van het paradigma van superdiversiteit om de fenomenen van dit onderzoek op een kwalitatieve manier te analyseren. De beperking hiervan is dat we de respondenten zo uitgebreid zouden opdelen in subcategorieën dat we geen patronen kunnen waarnemen. Het is natuurlijk noodzakelijk om soms te categoriseren en te veralgemenen om bepaalde patronen, zoals bijvoorbeeld etnisch-culturele discriminatie, bloot te leggen. We houden dit in het achterhoofd tijdens de analyse.

4. ANALYSE

We trachten te begrijpen hoe jongeren het samenleven zien in een superdiverse en onzekere context als Brussel. In het onderstaande gedeelte worden de drie onderzoeksvragen beantwoord aan de hand van de semigestructureerde interviews met twaalf Brusselse ASO-leerlingen uit het gemeenschapsonderwijs.

Alvorens in te gaan op de analyse, is het belangrijk om de profielen van de twaalf geïnterviewde jongens en meisjes kort te beschrijven.

- In de school met de laagste GOK-indicatoren (hierna de "zeer kansrijke school") zijn de respondenten inderdaad kansrijk: hun ouders zijn hoogopgeleid, ze wonen in een kansrijke buurt⁷ en ze zijn van Belgische en/of West-Europese afkomst. Deze

⁷ De opdeling tussen kansarme en kansrijke buurten is gebaseerd op de gemeente en de wijk waarin ze wonen en hoe ze hun buurt zelf omschrijven.

drie respondenten zijn niet gelovig. Overigens is één van hen de enige "Belgo-Belg" in dit onderzoek, die ook als enige thuis ééntalig is.

- In de andere school met lage GOK-indicatoren (hierna de "kansrijke school") is er iets meer diversiteit: twee respondenten hebben hoogopgeleide ouders en één respondente heeft middelbaaropgeleide ouders. Deze laatste heeft Congolese en Nederlandse roots, woont in een kansarme buurt en is christene. De andere twee respondenten hebben Vlaamse en Poolse en Vlaamse en Pakistaanse roots, wonen in kansrijke buurten en zijn respectievelijk christen en moslim.
- De derde school heeft hoge GOK-indicatoren (hierna de "kansarme school")⁸. Hier is één respondent met hoog- en middelbaaropgeleide ouders van Pakistaanse herkomst, die woont in een kansrijke buurt en moslim is. De twee andere respondenten zijn van Marokkaanse herkomst en zijn ook moslims. De ene heeft middelbaar opgeleide ouders en woont in een kansarme buurt, de andere heeft middelbaar- en laagopgeleide ouders en woont in een redelijk kansrijke buurt.
- De laatste school heeft zeer hoge GOK-indicatoren (hierna de "zeer kansarme school") en de drie respondenten komen uit een kansarme context. Twee respondenten zijn van Turkse herkomst en één respondente is van Marokkaanse herkomst. Ze zijn ook alle drie moslims. Het Belgisch-Turkse meisje heeft middelbaaropgeleide ouders en woont in een redelijk kansrijke buurt. Het Belgisch-Marokkaanse meisje heeft ook middelbaaropgeleide ouders, maar woont in een kansarme buurt. De derde respondent is een Belgisch-Turkse jongen met een laaggeschoolde vader en ongeschoolde moeder die voordien in een kansarme buurt woonde en sedert enkele jaren verhuisd is naar de rand rond Brussel.

De achtergrondkenmerken van deze respondenten onderschrijven de bevinding van onder meer Kavadias (2014), namelijk dat er ASO-scholen zijn met voornamelijk kansrijke leerlingen en scholen met voornamelijk kansarme leerlingen. In de analyse halen we deze tweedeling aan indien ze verband houdt met een verschil in opvattingen tussen de respondenten.

4.1. Sociale cohesie

4.1.1. Algemeen

Ten eerste is er de vraag hoe jongeren in Brussel de sociale cohesie ervaren. In eerste instantie is de jongeren gevraagd waaraan ze denken bij "samenleven in Brussel". De meesten antwoorden positief: ze denken aan tolerantie, familiecohesie, burencohesie, samenkomen in verenigingen, aan kunst en cultuur,... De helft van de respondenten denkt ook aan het samenleven tussen de verschillende culturen. Het valt op dat de drie jongeren uit de zeer kansarme school meteen verwijzen naar negatieve aspecten van het

⁸ Deze school heeft overigens leerlingen van het ASO, BSO en TSO.

samenleven: conflicten tussen mensen, het anti-migrantendiscours, het anti-moslimdiscours, de vrije meningsuiting die ook racisten aan het woord laat en de verhoudingen tussen verschillende wijken en in welke wel en niet te komen. Deze antwoorden zijn een eerste teken dat er in deze school andere maatschappelijke processen van sociale ongelijkheid en demotie spelen, zoals in het onderzoeksdesign beschreven (Pelleriaux, 2001; McGrew, 2011). Ze brengen sociale diversiteit in dit (ASO-)onderzoek en helpen ons inzicht te verwerven in de groep Brusselse jongeren met een zwakkere sociaaleconomische status.

De respondenten geven aan dat ze de sociale samenhang van mensen in de stad wel degelijk belangrijk vinden. Samenhang en samenhangigheid zijn volgens hen de basis van een sterke samenleving waarin mensen zich thuis voelen en waarin minder conflicten en depressies voorkomen. Het meisje met waarschijnlijk de meest kansrijke achtergrond van alle respondenten, zegt het als volgt:

“Ik vind dat heel belangrijk, ja, dat is gewoon een goede, gezonde samenleving, ik denk dat je, als je elkaar gaat afzonderen, dat dat haat creëert en zoals de terroristische aanslagen, dat waren waarschijnlijk ook jongeren die zich gewoon niet thuis voelden in de samenleving, die zich afgezonderd voelden en die zich zo hebben geuit. Dus ik vind het wel belangrijk dat iedereen zich gewoon blij en gelukkig voelt en geaccepteerd in de samenleving.” (R4, vrouw, kansrijk *dd.* 20/3/2017)

De helft van de respondenten vindt overigens dat dat samenleven nu al goed lukt, hoewel de meesten ook nuanceren dat het nog beter kan. Terwijl enkele andere respondenten hier geen uitgesproken mening over hebben, zijn sommigen (allen uit de kansarme scholen) negatief: er zijn momenteel te veel vooroordelen, te veel racisme en er is een polarisering aan de gang. Dit alles wordt volgens hen enkel versterkt door de aanslagen. Sommigen vermelden wel dat deze fenomenen niet zozeer onder Brusselaars plaatsvinden en dat ze deze eerder waarnemen van buitenaf.

Naast deze algemene vragen gingen we dieper in op hun opvattingen aan de hand van de verschillende indicatoren van sociale cohesie: vertrouwen, tolerantie, vooroordelen, intergroepscontacten, participatie en *sense of belonging*.

4.1.2. Vertrouwen

Vertrouwen wordt vaak gebruikt om sociale cohesie te meten bij kwantitatieve onderzoeken (zie bijvoorbeeld Hooghe et al., 2009; Kokkonen et al. 2010; Gijsberts et al., 2012). Daarom peilen ook wij naar hun vertrouwen in mensen en instellingen.

Ten eerste vroegen we de jongeren of ze vertrouwen hebben in de medemens. Velen leken dat te reduceerden tot het vertrouwen om niet bestolen te worden, maar de meesten hadden dat vertrouwen wel. Drie respondenten hadden resoluut geen vertrouwen en

vonden het iets dat men enkel kan opbouwen met vrienden op lange termijn. Deze drie respondenten kwamen uit de kansarme scholen.

Verder werd gepolst naar hun vertrouwen in bepaalde instellingen. Het viel op dat veel respondenten enkel vertrouwen hebben wanneer er sprake is van gelijkheid en rechtvaardigheid en zeker niet wanneer discriminatie of machtsmisbruik plaatsvinden. Dit zijn dus gedeelde waarden die ze hoog in het vaandel dragen.

De tweede vraag ging over hun vertrouwen in de school. De meesten hebben vertrouwen in hun school en voelen zich er thuis. Dit kan bijdragen tot cohesie. Enkele leerlingen hebben wel wat kritiek: twee kansrijke jongens vinden de aanpak op school niet goed en drie kansarme respondenten vinden respectievelijk sommige leerkrachten racistisch (R7, R9) of sommige leerlingen "racaille" (*tuig, boefjes*) (R12). Dit komt overeen met de bevinding, op basis van de JOP-monitor, dat het schoolwelbevinden bij Brusselse jongeren redelijk goed zit, maar dat het lager kan liggen bij bepaalde factoren zoals bijvoorbeeld bij jongens en "allochtonen" (De Clerck en Vettenburg, 2011).

Ten derde hebben maar vijf van de twaalf respondenten vertrouwen in de politie. De meesten die wel of geen vertrouwen hebben, zeggen weinig in contact te komen met de politie. Drie respondenten (uit de kansrijke scholen) hebben maar deels vertrouwen in de politie, omdat ze al slechte ervaringen gehad hebben met de politie. Zo antwoordt de Congolees-Nederlandse respondente als volgt:

I: "Oké. En vertrouw je dan bijvoorbeeld de politie?"

R: "(Zucht) Neen, niet zo echt. 50%."

I: "En waarom niet – of waarom half en half?"

R: "Half en half, want er zijn heel veel gebeurtenissen, bijvoorbeeld één daarvan is... Anderen zijn wel lief, anderen zijn gewoon niet eerlijk. Zoals bijvoorbeeld de dag toen mijn nonkel moest trouwen, hadden ze een probleem met de politie. Ze hadden gas gespoten op het gezicht van mijn klein nichtje terwijl ze niks had gedaan, ze was acht maanden oud en zo. En ook, van die andere problemen, dus ja. Er zijn goede en slechte polities, maar vertrouwen... Neen. Want af en toe, anderen maken er wel misbruik van."

I: "En kom je vaak zo'n dingen tegen?"

R: "Ik niet, neen, want ik heb geen problemen met de politie. Maar bijvoorbeeld wel, als je de waarheid zegt, zo van die jongeren – jongens zeker, want meisjes worden als braaf gezien – maar jongens die ja... In de straat zo... Ik weet niet hoe ik ze moet noemen. Die komen wel vaak in contact met politie. En ik hoor bijvoorbeeld verhalen – ik weet niet of dat waar is of niet – maar af en toe zie je wel dat zij niet eerlijk worden behandeld. En daarom komen ze zelf ook een beetje in opstand tegen de politie." (R1, vrouw, kansarm *dd. 14/3/2017*)

Twee andere respondenten (uit de zeer kansarme school) zeggen resoluut geen vertrouwen te hebben in de politie door stereotypering en racisme.

R: "(...) En ook, er is veel racisme, zelfs wanneer ik voetbal speelde bij Anderlecht, de trainers zijn zo... Die soort ook de politie. Je gaat me niet zeggen dat de politie iedereen gelijk behandelt, want da's niet waar."

I: "Vertrouw je de politie?"

R: "Nee, ik heb veel politie kleintjes door mekaar zien slaan, met mijn eigen ogen, dus. Niemand gaat me zeggen dat de politie eerlijk is of ik weet niet wat. Ze hebben hier altijd een harde aanpak, maar niet hierbuiten." (R9, man, kansarm dd. 14/3/2017)

Uiteindelijk percipieert de helft van de respondenten de politie als mensen die soms racistisch uit de hoek komen en aan machtsmisbruik doen. Dit is een zeer problematische bevinding en er zou beleidsmatig meer ingezet moeten worden op racismebestrijding bij de politie en op positief contact tussen politieagenten en burgers. Het huidige wantrouwen is nefast voor het gevoel van sociale cohesie in de stad.

Ten vierde is er maar één respondente die zegt vertrouwen te hebben in de politiek, en dit – zegt ze zelf – omdat ze er eigenlijk niet veel van kent. De respondenten interpreteren "politiek" duidelijk als de traditionele partijpolitiek en zowel in de kansarme als kansrijke scholen wordt deze gezien als een corrupt systeem met slechte maatregelen voor de burgers. Zo zegt de Belgo-Belgische jongen:

I: "En heb je in het algemeen vertrouwen in de politiek?"

R: "Nee." (*lacht*)

I: "En waarom niet?"

R: "Die willen wel verandering, maar hetgeen dat ze echt willen is gewoon geld denk ik. Dat dat ook een corrupte - da's gebaseerd op corruptie en zo."

I: "En denk je dat de politiek – of de corrupte politiek – een invloed hebben op het samenleven in de stad, positief of negatief?"

R: "Ja, want meestal, die politici wonen bijna nooit allemaal zelf in Brussel, maar die praten dan over Brussel alsof het een soort plaats is om te experimenteren, van: "ja, we gaan dat veranderen en dat", maar zelf hebben ze daar geen invloed van want ze wonen er niets eens en ze kennen het ook niet echt." (R5, man, kansrijk dd. 20/3/2017)

Eenzijds zeggen vele respondenten niet veel af te weten van de politiek, anderzijds hebben ze wel kritiek op specifieke maatregelen en zijn ze er dus toch mee bezig. De jongeren uit de zeer kansarme school wijzen erop dat politici te weinig voeling hebben met de burgers en dat er meer inspraak zou moeten zijn. Samenvattend lijkt het er dus op dat de Brusselse jongeren de (partij)politiek wantrouwen. Verder in de interviews blijkt soms dat het hen hopeloos maakt dat de politiek niets verandert aan de problemen in Brussel. Zij ervaren de politiek als slecht en dit is nefast voor de sociale cohesie in Brussel.

Ten vijfde vermelden vele respondenten uit zichzelf hun frustratie ten aanzien van de media. De media geven een eenzijdig en negatief beeld van Brussel, ze viseren moslims, "Turken" en "Marokkanen" en stigmatiseren vrouwen met een hoofddoek. Het gevaar is dat ze wantrouwig worden en terugvallen op radicalere nieuwskanalen.

Ten zesde werd gevraagd of de respondenten zich veilig voelen in Brussel. De meesten voelen zich veilig en dit draagt bij tot een goede sociale samenhang. De twee (kansarme) meisjes die zich minder veilig voelen, verbinden veiligheid aan vertrouwen in de medemens en lijken aan te geven dat hun gebrek daaraan hen niet stoort – ze zijn verder ook positief over wonen in Brussel. Het lijkt voor hen dus geen noodzakelijke voorwaarde voor goede sociale samenhang, zoals ook Portes en Vickstrom (2011) stellen.

4.1.3. Tolerantie

Een tweede vaak vermelde indicator van sociale cohesie is tolerantie. In het algemeen betekent tolerantie “verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden” (Van Dale, 2017) oftewel het tolereren van mensen die anders denken of zich anders gedragen. Voor deze jongeren gaat tolerantie echter over veel meer. Tolerantie houdt volgens hen in dat men “de andere” niet alleen tolereert, maar ook accepteert en respecteert; dat men in contact treedt en niet uitsluit maar insluit; dat men *open-minded* is. Ze hebben het vaak over tolerantie ten aanzien van alle culturen en religies, en twee respondenten, die overigens moslims uit de kansarme school zijn, spreken ook over het tolereren van homoseksualiteit. Alle respondenten vermelden doorheen de interviews dat ze tolerantie (in hun brede betekenis) belangrijk vinden om te kunnen samenleven – dit is dus een gedeelde waarde.

“Religie bij ons is meer dan geloof, het is ook een manier van leven. We moeten elke dag vijf keer bidden, we moeten geld geven aan arme mensen en zo, we moeten vasten – het is bijna de vastenmaand, die bijna aankomt. Eigenlijk, het is gewoon een manier van leven en ik denk, bijvoorbeeld, de terroristen, ze zijn naast, helemaal naast het geloof. Want islam is niet gewoon in god geloven, het is ook tonen aan de mensen dat we goede mensen zijn. Dat is ook islam. Gewoon tonen dat, je moet goed zijn met de mensen. Of ze moslim of niet zijn, of ze homo zijn of geen homo zijn. Enfin, dat kan ons, dat moet geen probleem zijn eigenlijk. Je moet gewoon tolerant zijn, dat is het belangrijkste punt voor mij.” (R12, man, kansarm dd. 5/5/2017)

Elf van de twaalf respondenten vinden zichzelf dan ook tolerant en op basis van de interviews lijken ze dit ook echt te zijn: ze tolereren en respecteren mensen met een andere cultuur of religie en zijn gekant tegen uitsluiting. Ze hebben veel interetnische en interreligieuze vriendschappen en de meesten⁹ zouden bijvoorbeeld een relatie aangaan met iemand van een andere of zonder religie. Ze percipiëren dus een kleine sociale afstand tussen groepen in Brussel en zijn tolerant. Dit is zeer positief voor de sociale cohesie in Brussel. De enige respondent die negatief antwoordt, zegt dat hij soms racistisch denkt, hoewel hij eigenlijk tegen racisme is. We komen hier later op terug want deze respondent (R2) lijkt op veel vlakken de uitzondering te zijn.

⁹ De meesten, maar niet allen – zie 4.1.4 hieronder.

Verder werd de respondenten gevraagd of ze vinden dat andere mensen tolerant zijn. De meesten zijn het erover eens dat er intolerante mensen zijn in de samenleving – mensen die dus niet verdragen én vooral niet aanvaarden of respecteren. Terwijl vermelden bijna alle respondenten doorheen de interviews dat de jonge generatie in Brussel meer *open-minded* en tolerant is omdat ze opgroeien in een diverse context. Vijf jongeren zeggen daarbij dat de meeste Brusselaars wel tolerant zijn, maar dat niet-Brusselaars uitsluiten en kortzichtiger zijn. De zes moslimjongeren (drie meisjes en drie jongens) uit de kansarme scholen wijzen specifiek op de intolerantie ten aanzien van vrouwen met een hoofddoek. De assumptie die hieruit volgt is dat de waargenomen intolerantie nefast is voor de sociale cohesie in Brussel. Het zou de stad minder leefbaar kunnen maken en ervoor zorgen dat onder meer moslims zich uitgesloten voelen en zich vervolgens ook echt gaan isoleren en/of zelf intolerant gedrag vertonen. Evenwel kunnen we hier ook een andere assumptie opwerpen op basis van respondente 10. Zij draagt sinds kort een hoofddoek en merkt dat mensen negatiever met haar omgaan. Ze lijkt er doorheen het interview echter strijdvaardig door te worden en zou met haar gedrag en meningen mensen net kunnen “sensibiliseren”, om zo op termijn beter samen te leven:

“Euhm, ja, hier op school en op het werk draag ik geen hoofddoek. Ik ben blond [*geverfd, ze heeft overigens een zeer “hippe” stijl*] en ze zijn allemaal lief tegen mij. Maar eens buiten, dat is niet meer hetzelfde... Dus ja, en, ook zo, ik dans en ik draag een hoofddoek, dat is raar voor mensen. Ook de mensen die dezelfde religie als mij hebben he, die zeggen: “ja oké, ze is aan het dansen en zo, maar ze draagt ook een hoofddoek, hoe komt dat?”. Maar dat is zo, dat is mijn hobby, ik ga niet veranderen omdat ik een hoofddoek draag, dat is zo. (...) Ik begrijp niet, ga sporten, da’s niks, draag een hoofddoek en ga sporten, ja.” (R10, vrouw, kansarm *dd.* 25/4/2017)

Samenvattend is er sprake van een paradox: enerzijds zijn de Brusselse jongeren in dit onderzoek tolerant en vinden ze tolerantie uitermate belangrijk, anderzijds hebben ze de indruk dat andere mensen minder tolerant zijn tegenover hen of anderen. Als het dus aan de waarden en attitudes van deze jonge generatie ligt, groeit er een samenlevingsmodel in Brussel waarbij tolerantie een centrale rol speelt. Als het aan de “buitenwereld” ligt, nemen de jongeren echter waar dat er een negatief patroon groeit waarin we niet kunnen samenleven.

4.1.4. Vooroordelen

Een derde indicator van sociale cohesie zijn vooroordelen. Een deel van de respondenten verstaat vooroordelen als stereotypes, ook stereotypes over de kledingstijl en eetgewoontes van bepaalde bevolkingsgroepen. Of bijvoorbeeld: “Het stereotype dat ik heb over zwarte mensen, is dat ze altijd positief lijken te zijn. Ze glimlachen altijd, dat heb ik gemerkt.” (R12, man, kansarm *dd.* 5/5/2017). Deze worden hier niet in rekening genomen.

Vijf jongeren vinden dat ze zelf geen vooroordelen hebben. Enkele van hen lijken echter wel wat vooroordelen te hebben. De twee moslimmeisjes uit de zeer kansarme school uiten namelijk vooroordelen over de joodse gemeenschap¹⁰. De andere respondenten zeggen zichzelf soms wel te betrappen op het hebben van vooroordelen of kennen de vooroordelen over bepaalde groepen, maar ze proberen zich er niet door te laten leiden. Een vooroordeel dat opvallend vaak terugkomt en de meesten niet expliciet als vooroordeel benoemen, gaat over Vlamingen ("Flamands") als kortzichtiger en minder open.

Het gevaar van vooroordelen is dat ze kunnen leiden tot discriminerend gedrag. Zelfs bij de jongeren die beseffen vooroordelen te hebben, zijn geen racistische attitudes, discriminerend gedrag of seksisme opgemerkt¹¹. De jongeren beseffen dat vooroordelen veralgemenend en stigmatiserend zijn en zijn ertegen. Dit is zeer positief voor het samenleven in de stad. Hier is één uitzondering op: respondent 2, een kansrijke jongen van Vlaamse en Pakistaanse herkomst, heeft vooroordelen en is zich ervan bewust dat deze veralgemenend zijn, maar hij vindt toch dat ze kloppen "vanuit de geschiedenis". Zoals hierboven beschreven, zegt hij soms racistisch te zijn.

Gevraagd of ze denken dat andere mensen in Brussel ook vooroordelen hebben, antwoorden de meeste respondenten bevestigend. Ze hebben de indruk dat die vooroordelen vooral gericht zijn tegen "Afrikanen", "Marokkanen" en moslima's met een hoofddoek. Sommigen lijken te veronderstellen dat er onder Brusselaars en/of onder de jonge generatie Brusselaars minder vooroordelen zijn. We zouden dit als een positief teken kunnen interpreteren. De hier bevroegde jongeren lijken zelf niet te beantwoorden aan het "vooordeel" van jongeren in Brussel (zie onder meer Vettenburg et al., 2011; Sacco et al., 2016: 11-12). Ze staan open ten aanzien van hun mede-Brusselaars. Ze nemen aan dat er vele vooroordelen bestaan, maar lijken hier afstand van te nemen.

Opnieuw is het grote gevaar van vooroordelen dat mensen ernaar handelen. Zoals hierboven uiteengezet, lijkt dit bij de respondenten zelf niet het geval te zijn. Daarentegen vermelden velen tijdens hun interviews ervaringen van etnisch-culturele of religieuze discriminatie, verbaal seksisme (bij de meisjes), stigmatisering (zelfs gewoon als "Brusselse jongeren") of een polariserend wij-zij discours. Vooral de Belgisch-Turkse jongen uit de zeer kansarme school geeft veel voorbeelden van racisme-ervaringen op zijn studentenjob, bij de politie, in de Vlaamse rand waar hij nu woont, in zijn voormalige

¹⁰ Deze bevinding stemt overeen met het onderzoek van Elchardus (2011) over antisemitisme bij de Brusselse jeugd. Antisemitisme blijkt veel sterker aanwezig bij moslimjongeren dan bij niet-moslimjongeren. Op basis van hun vooroordelen zeggen de twee meisjes trouwens dat ze geen relatie zouden aangaan met een jood. Daarentegen vertoonden twee andere moslims zich net tolerant ten aanzien van joden en zeiden ze uitdrukkelijk dat niet alle moslims tegen joden zijn.

¹¹ Met uitzondering van de twee meisjes wanneer we het over joden hebben, dus.

voetbalploeg,... Dit kan een zeer gevaarlijke spiraal teweegbrengen, die hij zelf ook benoemd:

R: "Het is ook door... Allez, zelfs als je niet moslim... Hoe kan ik dat uitleggen? Het is eigenlijk, wanneer we opgroeien, zeggen ze je: "dat is je vlag en dat is je religie" en zo word je groot. En als je die gebeurtenissen ziet, dan denk je: "ja, ik moet meer aan mijn origine vastgrijpen" want de meeste mensen zien je anders terwijl je eigenlijk hetzelfde bent."

I: "Maar... Over welke "gebeurtenissen" heb je het altijd? Kan je een specifiek voorbeeld geven?"

R: "Ja, ze sluiten je uit he. Als je ergens gaat, ze kijken je aan, ze praten niet met je... ze zeggen geen hallo, en voilà. Ze hebben... En altijd, ik heb het gevoel dat ik de vertegenwoordiger van Turkije ben. "Ja, er is dit gebeurd, geef je mening." Terwijl ik het niet wil. En ook, er is veel racisme (... - geeft voorbeelden)."

I: "Dus je zegt: omdat mensen je als anders zien, ga jij meer waarde hechten aan je geloof?"

R: "Ja een beetje -"

I: "ga je meer naar je roots grijpen, zei je..."

R: "Ja, ook, want je bent niet aanvaard om een beetje op hen te lijken."

I: "Maar zou je dat wel willen?"

R: "Iedereen zou aanvaard willen worden als Belg of... Iedereen die hier woont. Maar als ze niet willen, dan zeg je: "ja fuck dat, dan neem ik de cultuur die jullie niet willen". (R9, man, kansarm dd. 30/3/2017)

Deze jongen beschrijft een dynamiek van uitsluiting en gevoel van achterstelling die reeds uitvoerig beschreven is door sociologen in zowel binnen- als buitenland (bijvoorbeeld de *resistance theory* van Willis in het Verenigd Koninkrijk in de jaren 1970, zie McGrew, 2011; en de demotiecultuur in Vlaanderen eind jaren 1990, zie Pelleriaux, 2001). Door uitgesloten te worden gaat hij zich namelijk ook als uitgeslotene, als "de andere" gedragen. Dit werkt opnieuw uitsluiting, demotie en sociale ongelijkheid in de hand. De respondent vermeldt ook dat hij veel vrienden heeft die noch studeren, noch werken – zogenaamde NEET-jongeren¹² – en eenzelfde proces doormaken. Met andere woorden: deze respondent is het tipje van de ijsberg en er zijn waarschijnlijk veel Brusselse jongeren die zich uitgesloten voelen en zich ernaar gaan gedragen. Dit is een zeer gevaarlijke spiraal, zowel voor de jongeren zelf als voor de samenleving. Het zorgt er namelijk voor dat jongeren ofwel op hun eigen gemeenschap terugplooiën, wat voor segregatie zorgt, ofwel op zichzelf terugplooiën, wat het samenbindend en overbruggend kapitaal ondermijnt, zoals Putnam (2007) stelt in zijn *hunkering down* hypothese. Het is dus nefast voor de sociale cohesie en bevordert daarentegen polarisering.

Samenvattend is er opnieuw sprake van een paradox tussen de jongeren en de "buitenwereld". Zij hebben weinig vooroordelen of beseffen dat die fout zijn en de meesten

¹² NEET-jongeren staat voor jongeren die "not in employment, education or training" zijn.

zeggen zich er niet door te laten leiden. Ze zijn gekant tegen racisme en seksisme. Daarentegen hebben ze de indruk dat anderen veel vooroordelen hebben én hebben sommigen, zowel van de kansarme als de kansrijke scholen, racisme en/of seksisme ervaren – of zijn ze zich ervan bewust dat anderen dit meemaken. Het gevaar schuilt erin dat jongeren die keer op keer negatieve ervaringen meemaken of uitgesloten worden, uiteindelijk de moed opgeven en effectief vervallen in de vooroordelen die er tegen hen zijn. De meeste respondenten in dit onderzoek lijken niet zo te zijn en er is kwantitatief onderzoek nodig om te weten of dit bij andere jongeren in Brussel wel het geval is. Deze spiraal is problematisch voor zowel het leven van jongeren zelf als voor de mogelijkheid tot samenleven in de stad.

4.1.5. Intergroepscontacten

Volgens onder meer Allport (1954) en Pettigrew (1998) zouden vooroordelen afnemen naargelang men meer in contact komt met andere groepen. Op die manier zou er uiteindelijk ook minder discriminatie zijn. De jongeren beamen dit. Alle respondenten hebben veel intergroepscontacten. Hun vriendschappen zijn interetnisch, interreligieus en ze hebben bijna allemaal zowel jongens- als meisjesvrienden¹³. Velen lijken het zelfs absurd te vinden dat dit hen zo uitdrukkelijk gevraagd wordt: ze vinden het vanzelfsprekend. Sommigen zeggen expliciet dat hun diverse vriendengroep ervoor zorgt dat ze weinig vooroordelen hebben en tolerant (in hun brede betekenis) zijn. Daarbij zeggen velen dat het belangrijk is om in contact te treden met elkaar en de dialoog aan te gaan om beter te kunnen samenleven. Ze geloven dus zelf fervent in de kracht van contact (zoals de contacttheorie aanbrengt) en lijken deze ook te bevestigen aangezien ze zich niet laten leiden door vooroordelen¹⁴. Dit betwist de bevindingen op basis van de JOP-monitor (zie Siongers, 2011a; 2011b). Natuurlijk zijn dat kwantitatieve data en vertellen jongeren in dit onderzoek een verhaal vanuit hun eigen subjectief standpunt.

Alleszins wijzen de jongeren er soms zelf op dat het contact wel positief moet zijn, oftewel moet voldoen aan de voorwaarden van Allport en Pettigrew. Respondent 2 heeft daarentegen al enkele negatieve contacten/vriendschappen gehad, waarna hij die ervaring (bijvoorbeeld bestolen worden door een zwarte "vriend") veralgemeende tot een vooroordeel over die hele gemeenschap. Deze respondent lijkt doorheen het interview eerder te reageren volgens de competitietheorie. Er ontstaat een gevoel van bedreiging door negatief contact en door competitie over schaarse middelen en culturele waarden, waardoor hij andere etnische groepen negatief gaat beoordelen (Laurence, 2011: 73; Pettigrew et al., 2011: 277; Savelkoul et al., 2011: 1093). Hij zegt ook weinig vrienden te

¹³ Met uitzondering van één van de meisjes uit de zeer kansarme school: haar broers zouden het niet appreciëren als ze te veel met jongens rondhangt.

¹⁴ Met uitzondering van respondent 2, zoals besproken in 4.1.4, en de twee meisjes enkel wanneer het over joden gaat.

hebben en zich niet zo veel in het sociale leven te begeven, zoals Putnam (2007) stelt met zijn *hunkering down* hypothese.

De respondenten hebben dus overbruggend sociaal kapitaal dat in de meeste gevallen bijdraagt tot tolerant gedrag. Er zijn wel verschillen in de mate van intergroepsvriendschappen (en dus overbruggend sociaal kapitaal) tussen de kansarme en kansrijke jongeren, waarbij de jongeren met hoogopgeleide ouders “de slechtste leerlingen van de klas” blijken te zijn. Ze hebben ook interetnische vriendschappen, maar de meesten geven aan dat ze toch voornamelijk “Belgo-Belgische” of “blanke” vrienden hebben. De andere respondenten hebben daarentegen véél vrienden van verscheidene etniciteiten en huidskleuren. Eenzelfde patroon zien we bij hun vriendschappen met jongeren uit het BSO en TSO. De jongeren met hoogopgeleide ouders hebben voornamelijk ASO-vrienden terwijl de andere jongeren ook veel BSO- en TSO-vrienden hebben. De jongeren verklaren dit soms zelf door een segregatie binnen het onderwijs, tussen de onderwijsvormen én tussen de ASO-scholen met verschillende reputaties en leerlingenprofielen. Het blijkt dus belangrijk om de segregatie binnen het onderwijs tegen te gaan om jongeren van verschillende sociaaleconomische en etnisch-culturele groepen (want deze overlappen natuurlijk vaak) met elkaar in contact te brengen.

Overigens merken de jongeren zelf op dat Brussel op vele vlakken gesegregeerd is. Ze wijzen op de contrasten tussen wijken op vlak van etnisch-culturele groepen, properheid en infrastructuur. Het merendeel komt vaak in “teggengestelde” buurten en de meesten hebben er enkel passief contact met de bewoners. Het is frappant dat de meeste jongeren wel niet weten of ze in contact komen met armere of rijkere mensen en er nog nooit over nagedacht lijken te hebben. Dit duidt erop dat ze voornamelijk binnen hun sociaaleconomische klasse blijven. Het bevestigt de recente onderzoeksgegevens van Sacco en collega’s (2016): ze lijken in gescheiden werelden te leven. Drie respondenten komen wel in contact met armere mensen door hun participatie in een vereniging of door een vrijwilligerswerkdag georganiseerd door school. Verscheidene vormen van participatie kunnen dus bijdragen aan een goede sociale cohesie, wat ons brengt bij de volgende sectie.

4.1.5. Participatie

Een vijfde indicator van sociale cohesie is participatie in de samenleving. De meeste respondenten zien “iets actiefs doen in de buurt” als deel uitmaken van een organisatie of buurtcomité. Veel jongeren bevestigen dat ze dit belangrijk vinden.

“Ik denk van wel, zo help je een samenleving vooruit, door mensen die zich engageren in Brussel zelf, dat dat toch wel belangrijk is. Als dat vrijwilligerswerk of de evenementen die in Brussel zijn er niet waren, als die mensen die daarachter staan er niet waren, dan zou deze stad niet kunnen leven of, ja, toch, samenleven.” (R3, man, kansrijk *dd. 14/3/2017*)

Desalniettemin zijn er maar drie jongeren die ook effectief participeren in een organisatie. Ze zitten in jeugdbewegingen, in een sociale organisatie voor langdurig zieken en/of in de leerlingenraad. Daarbovenop is er nog één persoon die momenteel op zoek is naar een plek om vrijwilligerswerk te doen. Dit is een laag cijfer vergeleken met de bevindingen van de JOP-monitor, die tonen dat ongeveer twee derde van de Brusselse scholieren deelneemt aan het verenigingsleven (Herbots, 2011). Veel jongeren zeggen dat maatschappelijke activiteiten (ook bijvoorbeeld in een cultureel centrum) ervoor zorgen dat ze in contact komen met andere etnisch-culturele en sociaaleconomische groepen in de samenleving. Er is dus een discrepantie tussen het belang dat ze hechten aan participatie voor een gezonde samenleving met veel intergroepscontacten en de mate waarin ze zelf participeren. Aangezien zo weinig van hen participeren, is het ook wel duidelijk dat de sociale cohesie niet staat of valt door het verenigingsleven, zoals ook Portes en Vickstrom (2011) in hun kritiek op Putnam stellen.

Naast hun effectieve participatie werd de jongeren ook gevraagd in hoeverre ze het gevoel hebben dat ze iets kunnen bijdragen aan de Brusselse samenleving. Maar vier jongeren hebben momenteel dat gevoel. Veel respondenten verstaan "bijdragen aan de Brusselse samenleving" op een zeer enge manier en vinden dat studerende jongeren niet bijdragen aan de stad (zelfs de respondente die eigenlijk participeert in een sociale organisatie om langdurig zieken te steunen). Om bij te dragen moet je iets groots doen, samen in groep en afhankelijk van je latere job. Velen vinden het wel belangrijk dat mensen iets bijdragen aan de stad en willen het in de toekomst ook gaan doen afhankelijk van hun job.

4.1.6. Sense of belonging

Een laatste indicator van sociale cohesie wordt vaak *sense of belonging* genoemd. Het gaat erom of mensen zich thuis voelen in de onderzochte context, of ze een gevoel van samenhang hebben, of ze een collectieve identiteit hebben en of ze hun toekomst zien binnen de onderzochte context.

De meeste jongeren wonen graag in hun Brusselse buurt. Met uitzondering van respondent 2 hebben alle jongeren ook een positief beeld van Brussel. Velen vinden het een unieke omgeving om in op te groeien en hebben een sterke Brusselse identiteit.

"Brussel, da's mijn stad, enfin, waar ik ben geboren, waar ik woon, waar ik ben opgegroeid. Ik hou van Brussel. Ik wil niet weggaan. Ik vind het ook een mooie stad. (...) En voilà, ik ben fier op Brussel. Ik ben fier om hier te zijn." (R12, man, kansarm dd. 5/5/2017)

Deze sterke collectieve identiteit en het graag wonen in Brussel zijn positief voor de sociale cohesie in de stad. De bevinding komt overigens overeen met de *E Pluribus Unum* hypothese van (Putnam, 2007): de Brusselse stadsidentiteit is een meer overkoepelende "wij"-identiteit die zorgt voor een betere sociale cohesie. We zien echter opnieuw een

tegenstelling. Ze ervaren namelijk ook een externe bedreiging door de negatieve berichtgeving over Brussel.

Om dieper in te gaan op hun *sense of belonging* vroegen we de jongeren of ze zich een waardig of belangrijk deel van de Brusselse samenleving voelen. Het lijkt erop dat de meesten een inwoner pas waardig vinden als deze ook actief bijdraagt aan de samenleving en de meeste antwoorden overlappen daarmee (zie 4.1.5). Anderen vonden dan weer dat elke inwoner en student een waardig deel van de samenleving is. Eén respondente vermeldde dat ze vindt dat jongeren in het algemeen een belangrijk deel zijn omdat ze de toekomst van de maatschappij zijn. Hier zijn geen merkwaardige verschillen tussen de scholen.

Vervolgens werd de respondenten ook gevraagd of ze in de toekomst in Brussel willen blijven. Acht van de twaalf respondenten antwoorden bevestigend. Drie van degenen die hun toekomst niet in Brussel zien, willen in het buitenland studeren of wonen hoewel ze wel een positief beeld hebben van Brussel, benadrukken ze zelf. Dan is er nog respondent 2 die absoluut weg wil uit Brussel maar angst lijkt te hebben dat hij hier vast blijft zitten. Hij voelt zich zowel kansloos binnen Brussel als machteloos om eruit weg te geraken, hoewel hij objectief gezien in een kansrijke positie zit. De angst om niet weg te geraken lijkt hem doorheen het interview te teisteren en werkt zijn negatieve attitudes in de hand.

De meeste jongeren hebben ook het gevoel dat ze hier de kansen krijgen om hun toekomstdromen waar te maken, indien ze zouden blijven. Onder "kansen" verstaan ze goed onderwijs, goede begeleiding van leerkrachten en goede mensen rondom zich. Twee respondenten vinden niet dat ze de kansen krijgen: respondent 2 enerzijds, omdat hij hier geen goede universiteiten ziet, en respondent 9 anderzijds: "Als ze je nu al als (*job*)student uitsluiten, wat gaat het later worden?" Enkele andere jongeren uit de kansarme scholen zeggen trouwens ook dat ze angst hebben voor mogelijke discriminatie op de arbeidsmarkt of omdat ze niet de juiste sociale netwerken/sociaal kapitaal hebben om makkelijk ergens binnen te geraken. Daarbij zeggen enkele jongeren dat zeker niet iedereen de kansen krijgt in Brussel, dat sommige jongeren geen begeleidende leerkrachten hebben en zich verwaarloosd voelen. De jongeren vinden het dus belangrijk dat iedereen goed onderwijs en goede leerkrachtenbegeleiding heeft – indien niet, belanden ze in een negatieve spiraal die slecht is voor hun *sense of belonging*.

4.1.7. Paradox: sociale cohesie en polarisering

De kern van dit onderzoek is of en hoe we kunnen samenleven in Brussel. Op basis van de interviews met deze twaalf jongeren lijkt er een paradox te zijn: enerzijds nemen de Brusselse jongeren polarisering waar in de maatschappij, anderzijds "scoren" ze zelf wel goed op de indicatoren van sociale cohesie en zeggen velen dat het samenleven in hun directe omgeving goed lukt. Ze ervaren dus veel negatieve invloeden "van buitenaf": veel

mensen zijn negatief over Brussel, ze hebben vooroordelen, ze zijn niet tolerant en ze gedragen zich soms racistisch of seksistisch ten aanzien van deze jongeren. Er heerst een polariserende en stigmatiserende manier van spreken, waardoor de meeste jongeren weinig vertrouwen hebben in de partijpolitiek, in de politie, in de media en in niet-Brusselaars. Dit discours of "frame" dat keer op keer wordt gebruikt, lijkt nefast voor de sociale cohesie in Brussel en zorgt ervoor dat sommige jongeren zich uitgesloten voelen en zich terugtrekken uit het sociale leven. Daarentegen hebben ze een sterke *sense of belonging*, collectieve identiteit, ze hebben veel intergroepsvriendschappen en -contacten, ze zijn méér dan tolerant, de meesten laten zich niet leiden door vooroordelen, ze hebben redelijk veel vertrouwen in de medemens, de meesten voelen zich hier veilig en ze vinden bijdragen aan de samenleving belangrijk. Hoewel er wel nog enkele vooroordelen leven, hoewel ze weinig participeren en hoewel Brussel gesegregeerd blijkt wat betreft sociaaleconomische klassen, ziet het samenlevingsmodel dat ontspruit er redelijk positief uit. Deze jongeren schetsen dus eigenlijk een positief beeld van het toekomstige samenleven in de stad.

We willen hier even terugkoppelen naar de literatuur. Putnam (2007) stelde dat er door etnische diversiteit op de korte termijn een *hunkering down* plaatsvindt: mensen zouden zich terugtrekken uit het sociale leven en er zou minder sociale cohesie zijn. Daarbij zegt de competitietheorie dat er door competitie om schaarse middelen en culturele waarden vooroordelen zouden ontstaan tussen etnische groepen. Beide theorieën kunnen een verklaring bieden voor het negatieve gedeelte van de paradox. Zo ontstaat er bij een groep jongeren in Brussel een demotiecultuur die de sociale cohesie ondergraaft. Langs de andere kant is er de contacthypothese die zegt dat positieve contacten tussen groepen vooroordelen verminderen. En ook Putnam (2007) stelde met zijn *E Pluribus Unum* hypothese dat er op de lange termijn nieuwe vormen van sociale solidariteit zouden ontstaan doordat er inclusievere identiteiten en betekenissen van "wij" zouden komen. Deze twee theorieën kunnen een verklaring bieden voor het positieve gedeelte van de paradox: jongeren hebben zo veel intergroepscontacten dat ze elkaar positief beschouwen. Er ontstaat een meer omvattende identiteit en een vernieuwende manier van samenleven, waarin hun brede betekenis van tolerantie centraal staat.

4.2. Superdiversiteit

De verkregen data bekrachtigen de superdiversiteit beschreven door Vertovec (2007) in Brussel: de jongeren zien Brussel als zeer divers en de verschillende bevolkingsgroepen als heterogeen, hun identiteiten zijn heterogeen en meerlagig, hun vrienden zijn superdivers en ook hun taalgebruik is een mengelmoes van meerdere talen. Zoals ondertussen al meerdere keren aangekaart, hechten de respondenten zelf veel belang aan de multiculturele context waarin ze opgroeien en zeggen velen dat het een invloed heeft

op de manier waarop ze (samen)leven. De tweede onderzoeksvraag is dus relevant en hier gaan we nu verder op in. Het lijkt er namelijk op dat de superdiversiteit de hierboven beschreven paradox zowel positief als negatief versterkt.

Negen van de twaalf respondenten vinden etnisch-culturele diversiteit¹⁵ uitgesproken goed en de anderen hebben een iets verdeeldere mening. Ze noemen allemaal ongeveer dezelfde positieve aspecten van diversiteit. Ze vinden het een verrijking: naast het feit dat het verscheidene winkels en lekker eten met zich meebrengt, vinden ze het belangrijk en leuk dat men andere culturen en gewoontes en manieren van denken leert kennen. Dit verruimt de geest en doet ons beseffen dat er iets is dat ons verbindt, dat we gelijken zijn. Het zorgt er ook voor dat we kritischer ons eigen standpunt kunnen bepalen en het brengt een andere manier van samenleven met zich mee:

“Ik denk, bijvoorbeeld de verschillende standpunten. Dat je niet maar één standpunt hebt uit jouw wereld, dat bijvoorbeeld de oosterse cultuur en de Poolse cultuur, dat is ook iets anders dan de westerse cultuur. En dat dat gewoon toch rijkdom geeft aan je menszijn. Dat je niet alleen maar één standpunt hebt, dat je toch veel standpunten hebt en dat je zelf zo een mening kan vormen over vanalles en nog wat. (...) En dat het hier, door die diversiteit, een andere manier is van samenleven.” (R3, man, kansrijk *dd.* 14/3/2017)

Gevraagd naar wat ze mogelijks problematisch vinden aan diversiteit, spreken de jongeren over conflicten en haat tussen groepen, over het dominante wij-zij discours (tegen moslims), over angstaanjagende uitspraken zoals “alle migranten buiten”, over vooroordelen (vooral tegen vrouwen met een hoofddoek), over uitsluiting, segregatie, discriminatie, zich niet thuis voelen en een gestigmatiseerd Brussel. Bijvoorbeeld:

“(...) Die conflicten die er ontstaan zijn. De regels die komen zo. Zelfs al zijn het kleine, die echt een grote invloed hebben op onze samenleving. (...) Bijvoorbeeld... Er is nu altijd een strijd tussen de moslims en de anderen, de rest, het is dat. Want wij zijn hier gekomen, de migranten in de jaren '60-'70 voor het werk en nu willen ze niet meer zo veel migranten. De deuren waren toen open en nu zijn de deuren toe. (...) Ze kunnen op een dag zeggen: “Alle Turken naar buiten”... Of alle migranten naar buiten, die geen Belgische nationaliteit hebben... (...) Het is altijd wij en zij, die groepering, dat is niet goed. (...) de moslims en de rest, de Turken en Marokkanen, de christenen en de moslims, altijd zo...” (R7, vrouw, kansarm *dd.* 30/3/2017)

Het merendeel van de respondenten ervaart de negatieve aspecten van etnisch-culturele diversiteit naar eigen zeggen niet persoonlijk. Ze voelen zich wel geïsoleerd op basis van hun meerlagige (etnisch-culturele, religieuze, gender- en Brusselse) identiteiten en velen merken dat de dubbele culturele identiteit die ze voelen niet aanvaard wordt. Het valt op

¹⁵ De respondenten stelden diversiteit meestal gelijk aan etnisch-culturele diversiteit. Twee respondenten spraken ook over seksuele geaardheid. De respondenten spraken niet over, bijvoorbeeld, de sociaaleconomische diversiteit in Brussel omdat ze, zoals reeds gezegd, amper in contact lijken te komen met armere of rijkere mensen. We hebben het vanaf nu dus enkel over etnisch-culturele diversiteit.

dat de meest kansarme respondent, die al veel te maken kreeg met racisme, zegt dat er niets negatiefs is aan diversiteit. Hij legt de oorzaak van conflicten en discriminatie dus niet bij de etnisch-culturele diversiteit zelf, maar bij de racistische individuen die hier niet mee kunnen omgaan.

Een meerderheid van de jongeren verwijst onbewust naar de intergroepscontacttheorie door te zeggen dat opgroeien in het diverse Brussel hen gevormd heeft tot *open-minded* en tolerante personen of dat de jonge generatie die hier opgroeit in diversiteit verdraagzamer is dan de vorige generaties en beter kan samenleven met vele culturen. Opgroeien in een diverse omgeving kan zelfs de opvoeding van thuis overstijgen:

R: "(...) Ik denk, ja, gewoon Brussel zelf, dat dat ook deel uitmaakt, allez het Brusselaar zijn, dat dat ook deel uitmaakt van mijn identiteit. Dat als ik ergens anders zou zijn geboren, ja, allez, als ik in Vlaanderen... Ik heb dus ook vooroordelen over Vlaanderen, maar (*lacht*). Maar ik denk dat als ik in Vlaanderen zou zijn geboren, dat ik niet zo, ik weet niet, niet zo open zou geweest zijn, omdat mijn mama ook vrij close-minded is, zelfs misschien neigend naar het racisme, dat ze snel heel fars is tegen sommige groepen en daar ben ik dan wel, dan ga ik wel in conflict met mijn mama, maar ja ze begrijpt het niet dus."

I: "Dus je zegt: doordat jij Brusselaar bent, heb je dat veel minder?"

R: "Ja, ik denk het wel. Ja."

I: "Door...?"

R: "Ja, door die samensmelting van iedereen, vandaar ja." (R3, man, kansrijk dd. 14/2/2017)

Samen met deze respondent wijzen vele jongeren op het gepercipieerde verschil tussen Brussel en Vlaanderen, op Brussel als een geval apart. We kunnen dus besluiten dat uitspraken over Brussel als een sociaal laboratorium voor de toekomst (zie onder meer Neudt en Maly, 2010) ook volgens deze jongeren steekhouden. In dat stadslabo staat bij hen de superdiversiteit centraal in het samenleven. In hun heterogene en meerlagige identiteiten lijkt de collectieve identiteit "Brusselaar" bindend te werken.

Ter besluit spelen de superdiversiteit en hun meervoudige identiteiten een belangrijke rol in hun ervaring van sociale cohesie. En ook hier is er sprake van een paradox: enerzijds merken ze op dat de superdiversiteit zorgt voor conflicten in de maatschappij en worden hun meervoudige identiteiten geviseerd. Anderzijds zijn ze zelf positief over diversiteit en zeggen ze zo open en tolerant te zijn dankzij de superdiversiteit waarin ze opgroeien. In hun meervoudige identiteiten voelen de meesten zich verbonden als Brusselaars. De superdiversiteit en hun meervoudige identiteiten hebben dus een versterkend effect zowel op het negatieve als positieve deel van de cohesieparadox in Brussel.

4.3. 22/3: de terroristische aanslagen in Brussel

De derde onderzoeksvraag focust op de invloed van de terroristische aanslagen van 22 maart 2016 op het samenleven in Brussel. Deze onderzoeksvraag blijkt wel degelijk

noodzakelijk omdat 22/3 onlosmakelijk verbonden is met de manier waarop de jongeren en de buitenwereld nu kijken naar de sociale cohesie in Brussel. Vele jongeren vermelden 22/3 namelijk zelf in hun antwoorden nog voor er één woord over gerept is door de onderzoeker.

Ten eerste valt het op dat alle jongeren blijk geven van veel weerbaarheid en veerkracht. De respondenten ervoeren 22 maart 2016 als een "rare dag". Ze waren allen op school of op schoolreis en waren in het begin meestal gechoqueerd en ongerust voor anderen, maar uiteindelijk lijken de gebeurtenissen naar eigen zeggen een beetje aan hen voorbij gegaan te zijn. Velen spraken er wel over in de les en onder vrienden of familie, maar dat lijkt ondertussen "al lang geleden". Enkelen relativeren de gebeurtenissen ook: de ene had het wel verwacht na de aanslagen in Parijs, de andere zegt dat je uiteindelijk toch sterft dus beter niet angstig blijft en twee respondenten vermelden dat er in oorlogsgebied elke dag zo'n dingen gebeuren en dat dat veel erger is. Verscheidene respondenten voegen er ook aan toe dat de terroristen geen echte moslims zijn en dat we niet de hele moslimgemeenschap mogen viseren. En om de woorden van een respondent te gebruiken:

"(...) De terroristen willen dat we bang zijn en we moeten niet in hun... Enfin we moeten niet doen wat ze willen. We moeten blijven vechten, blijven leven. (...) Maar mijn manier van leven – mijn moeder zegt bijvoorbeeld: "Probeer op te passen met de metro", maar ik zeg: "Nee, eigenlijk, we moeten niet bang zijn, we moeten blijven voortleven." En ik probeer, niet te vergeten, maar gewoon, blijven leven en onze dromen blijven achtervolgen. Dat moet er niet voor zorgen dat we stoppen met wat we graag doen." (R12, man, kansarm *dd. 5/5/2017*)

Er lijkt trouwens geen verschil te zijn tussen kansarme en kansrijke respondenten wat betreft deze opvattingen.

Ten tweede zeggen zo goed als alle respondenten dat de terroristische aanslagen geen blijvende negatieve invloed gehad hebben op hun percepties, attitudes of gedrag. Alleen de meest kansrijke respondente zegt dat ze iets banger en bewuster is op publieke plaatsen, maar dat ze zich er niet door laat leiden. De helft van de respondenten zegt in het begin meer angst te hebben gehad, iets waakzamer te zijn geweest, meer vooroordelen te hebben gehad en minder vertrouwen te hebben gehad in de medemens. Dit heeft toen de cohesie in Brussel aangetast. Ze zeggen echter dat dit nu voorbij is en dat ze "terug normaal" zijn, "alsof het niet gebeurd is". De andere helft zegt zelfs in het begin geen invloed op zichzelf te hebben ervaren. De meeste respondenten staan ook neutraal tegenover de soldaten op straat. De meest kansarme respondent zegt wel dat hij zich meer moet verantwoorden en verdedigen als moslim en heeft geen angst voor aanslagen, maar wel voor stigmatisering. Eén respondente zegt dat ze na de aanslagen een sterkere Brusselse identiteit heeft gekregen: ze is trotser op Brussel. Ook andere respondenten geven blijk van een sterk samenhorighedsgevoel. Zo zegt een respondent dat hij zich

positioneert bij de groep mensen die na de aanslagen zegt: "Ja, dat heeft geen zin om haat te hebben, het is beter dat we nu samen sterk staan" (R5, man, kansrijk *dd. 20/3/2017*).

Ten derde vroegen we de respondenten of ze de indruk hebben dat 22/3 een invloed gehad heeft op andere mensen. De jongeren zijn het unaniem eens dat de aanslagen in het begin een negatieve invloed gehad hebben op de samenleving: "Wat je afkomst ook is, vanwaar je ook komt, iedereen was gewoon even bang." (R1, vrouw, kansarm *dd. 14/3/2017*) Mensen hadden minder vertrouwen, meer vooroordelen en bekeken bepaalde mensen verdacht in de metro. Mensen zijn geslotener, er is minder contact en op die manier kunnen we minder samenleven tussen culturen. Er waren meer controles en er zijn agressieve huiszoekingen geweest. Er was meer haat en stigmatisering ten aanzien van moslims en "allochtonen". Respondent 9 zegt dat er een dubbele moraal gecreëerd is: "Als er iemand, als ik een lange baard heb en ze weten dat ik Turk ben: ja jihad. Een Belg, politie, hij draagt een baard: hij is hipster. Er is ook die mentaliteit die gecreëerd is." Een andere respondent zegt expliciet dat 22/3 tweemaal problematisch is voor moslims:

"Overall ter wereld. Dus hier in Brussel ook, ja mensen zijn bang. Enfin, moslims zijn bang dat er iets voor zal zorgen dat ze in de problemen zouden komen en niet-moslims zijn bang dat er weer aanslagen komen van moslims. Maar moslims zijn ook bang van aanslagen, want eigenlijk, we zijn ook, we zitten tussen twee stoelen eigenlijk. We zitten in een probleem van stigmatisering en in een probleem van gevaar want de aanslagen kunnen ons ook bereiken, aanraken." (R12, man, kansarm *dd. 05/5/2017*)

Daarnaast zeggen velen dat het imago van Brussel aangetast is: Brussel wordt gezien als gevaarlijk, er waren minder toeristen en Brusselaars worden scheef bekeken. Niet-Brusselaars hadden en hebben nog steeds meer vooroordelen en een anti-moslimdiscours. Bij velen – maar niet allen – zijn deze uitspraken gebaseerd op indrukken die ze hebben en ervaren ze deze negatieve gevolgen niet in hun eigen omgeving. Vier respondenten zeggen zelfs dat deze negatieve gevolgen er nu niet meer zijn en dat alles "terug normaal" is. Het merendeel stelt echter onomwonden dat 22/3 de polarisering in de samenleving – binnen Brussel en/of daarbuiten – heeft versterkt. De aanslagen hebben het sociaal weefsel van Brussel dus wel degelijk aangetast. Er is overigens geen opmerkelijk verschil tussen kansarme en kansrijke respondenten of scholen in deze opvattingen.

Ten vierde vermeldt twee derde van de respondenten dat 22/3 ook enkele positieve effecten gehad heeft. We zijn wakker geschud over de lakende veiligheid en opvoeding. Er is meer aandacht voor aanslagen wereldwijd. Er is meer besef dat moslims ook gewoon slachtoffers zijn. En wat ze het vaakst zeggen: er is meer saamenhorigheid en verbondenheid. Enkelen denken terug aan de solidariteit op het Beursplein na de aanslagen. Ze wijzen ook op een collectieve identiteit: "Wat je afkomst ook is en zo, je bent gewoon een Brusselaar en dat is het." (R1, vrouw, kansarm *dd. 14/3/2017*) Eén

respondent verbindt deze samenhang aan de polarisering: de polarisering bij sommigen zorgt ervoor dat er meer solidariteit is gekomen als tegenreactie. Hoewel niet iedereen akkoord gaat dat deze positieve effecten plaatsvinden, is het wel hoopvol dat velen dit ervaren: het duidt op de veerkracht van deze jongeren en hun wil om in hun sociaal labo niet op te geven maar net samen sterk te staan.

Samenvattend spelen de aanslagen ook een belangrijke rol in hun ervaring van sociale cohesie en zien we ook hier een paradox: enerzijds ervaart het merendeel van de jongeren een blijvend negatief effect van de aanslagen op de samenleving. Op verscheidene vlakken lijkt de sociale cohesie erop achteruit te gaan. De jongeren zijn niet zozeer bang van aanslagen, maar wel van de versterkte polarisering en stigmatisering die eruit volgen. Ze zijn dus eigenlijk bang dat het het samenleven bemoeilijkt. Zoals in het begin geciteerd, wijst een respondente er trouwens op dat een slechte samenhang net meer terroristische aanslagen ten gevolge kan hebben. Anderzijds geven de jongeren blijk van weerbaarheid. Hoewel sommigen opmerken dat hun vertrouwen in het begin aangetast was, dat ze meer vooroordelen hadden en wat angstiger en waakzamer waren, zijn hun waarden, attitudes en gedrag op lange termijn blijkbaar niet aangetast door de aanslagen. Meer zelfs, er leeft een sterk gevoel van samenhang onder jongeren. Dit zijn positieve – en opluchtende – bevindingen: de aanslagen hebben geen of een positief effect gehad op sociale cohesie onder de jongeren. Hun hoop ligt bij een groeiende solidariteit als tegenreactie op de polarisering. Overigens komen deze bevindingen overeen met voorgaand onderzoek, dat zowel positieve effecten waarneemt op de attitudes van jongeren als negatieve effecten in de maatschappij (Vázquez et al., 2008; Sander en Putnam, 2010; Woods, 2011; Wollebæk et al., 2012).

4.4. Ter besluit: de paradox van het Brusselse sociale labo

Samengevat ondervinden we ten antwoord van elke onderzoeksvraag een paradox. (1) Ten eerste is er een paradox op vlak van sociale cohesie in Brussel. De jongeren nemen “van buitenaf” polarisering, intolerantie en discriminatie waar. Desondanks geven hun eigen waarden, attitudes en gedrag wel een hoopvol beeld van de sociale cohesie in Brussel en zeggen velen dat het samenleven in hun directe omgeving positief verloopt. (2) Ten tweede vinden we een gelijkaardige paradox wanneer we kijken naar de invloed van de superdiversiteit in Brussel en hun meervoudige identiteiten. Enerzijds merken ze op dat er door zo’n superdiverse context veel vooroordelen, conflicten en discriminatie zijn en vrezen ze hiervoor. Anderzijds zijn ze er zelf positief over en zeggen ze zulke open en tolerante personen te zijn door op te groeien in superdiversiteit. Enerzijds voelen ze zich gevisieerd in hun meervoudige (en dan voornamelijk etnisch-culturele, religieuze, gender- en Brusselse) identiteiten, anderzijds zijn ze hier zelf blij mee en wordt door die heterogeniteit

de Brusselse identiteit een belangrijke verbinder. (3) Ten derde vinden we opnieuw een paradox wanneer we vragen naar de invloed van de terroristische aanslagen op de sociale cohesie. Langs de ene kant zeggen ze dat de sociale cohesie aangetast is: er is meer polarisering en stigmatisering in de maatschappij en ze vrezen daardoor voor de toekomst. Langs de andere kant zijn hun eigen waarden, attitudes en gedrag niet aangetast door de aanslagen, is hun samenhangsgevoel aangewakkerd en zeggen ze dat we net nu samen sterk moeten staan.

Bijgevolg spelen de superdiversiteit, hun meervoudige identiteiten en de aanslagen een rol in hun ervaring van sociale cohesie en balanceren de jongeren tussen angst en hoop. Er heerst aan de ene kant een polariserend discours in de publieke opinie over de "problemen". Dat is het beeld dat de jongeren schetsen over de huidige situatie. Paradoxaal genoeg staat daartegenover dat de jongeren zelf een discours van hoop hanteren als ze het hebben over hun sociale cohesie.

Zoals reeds vermeld vinden de respondenten het belangrijk dat we kunnen samenleven in samenhang. Ze beamen ook zelf dat Brussel een sociaal laboratorium voor de toekomst is. Stel dat we Brussel dus zien als een sociaal labo "waar vernieuwende samenlevingsvormen ontstaan" (Neudt en Maly, 2010), dan toont dit onderzoek twee fenomenen aan. Op basis van wat de jongeren waarnemen "van buitenaf" moeten we vrezen voor de toekomst: het samenleven wordt moeilijker. Deze bevinding ondersteunt de competitietheorie en de *hunkering down* hypothese van Putnam (2007). De jongeren zijn hierover bezorgd. Twee respondenten geven ook inzicht in de mogelijke gevolgen: respondent 9 grijpt door uitsluiting terug naar zijn religie en cultuur van herkomst, wat segregatie en vooroordelen in de hand werkt. Respondent 2 heeft objectief gezien een kansrijk profiel, maar voelt zich toch kansloos en machteloos, gedraagt zich daardoor soms racistisch en lijkt vatbaar voor populistische of extremistische discoursen. Desalniettemin kunnen we er van uitgaan "dat het sociale experiment zou slagen" als het aan de respondenten zelf zou liggen. De jongeren hebben veel intergroepscontacten, een brede en inclusieve "wij"-identiteit en tolerantie en respect staan centraal (zelfs bij respondent 2, hoewel hij er zelf niet altijd aan voldoet). Op basis van de attitudes van deze jongeren zouden we dus goed en zelfs beter kunnen samenleven in een superdiverse en grootstedelijke context. Dit is overigens een bevestiging van de contacthypothese van Allport (1954) en Pettigrew (1998) en de *E Pluribus Unum* hypothese van Putnam (2007).

Als we Putnam (2007) mogen geloven, zijn deze negatieve effecten er enkel op de korte termijn en overwint het positieve fenomeen bij de jongeren op de lange termijn. Zijzelf echter stellen dat de polarisering versterkt is door de terroristische aanslagen van 22/3. Zitten we dan in een "overgangsfase"? Hoe kunnen we verzekeren dat we kunnen samenleven in Brussel? Uit de interviews blijkt dat de jongeren veel concrete ideeën

hebben over de voorwaarden en maatregelen om goed te kunnen samenleven in Brussel. Zo staan voor hen tolerantie, acceptatie, respect en inclusie centraal. Alle jongeren in Brussel moeten genoeg kansen krijgen, we moeten meer met elkaar in contact treden en sommigen zeggen dat er iets gedaan moet worden aan de sociaaleconomische en etnisch-culturele segregatie in buurten en scholen, zoals ook op basis van de JOP-monitor geopperd wordt (Vettenburg et al., 2011: 426). Velen wijzen op het belang van publieke (en groene) ruimte of participatie om sociale contacten te bevorderen en elkaar te verrijken. Er moet ook hard opgetreden worden tegen racisme en discriminatie op de arbeidsmarkt en bij de politie.

De jongeren hebben nog veel meer meningen geuit, maar het valt buiten het bereik van deze masterproef om daarop in te gaan. Het toont wel aan dat hier potentieel in zit – toekomstig onderzoek kan dit verder uitdiepen. Daarbij is de grootste beperking van dit onderzoek dat we enkel ASO-jongeren interviewden. Zoals respondent 9 laat doorschijnen, kan het zijn dat jongeren uit andere of anderstalige onderwijsvormen of NEET-jongeren een negatievere kijk hebben op de sociale cohesie in Brussel. Ook daar moet verder onderzoek naar gebeuren. We kunnen alleszins besluiten dat de jongeren hopen “dat samenleven ons sterker maakt” (R1), dat “we groeien tot een echte wereldstad (...), een functionerende stad waar elke cultuur zich thuis kan voelen” (R5), “dat ze zouden bewijzen dat het heel goed mogelijk is om samen te wonen met andere culturen. Dat het niet uitmaakt waar je vandaan komt, dat dat niet maakt wie je bent als persoon” (R4) en “dat de wereld zoals Brussel wordt” (R12).

5. CONCLUSIE

In het huidige maatschappelijke debat wordt vaak gesteld dat onze maatschappij aan het polariseren is. Binnen deze stelling is de berichtgeving en beeldvorming over het superdiverse Brussel en haar jeugd voornamelijk negatief (Vettenburg et al., 2011). De terroristische aanslagen van 22 maart 2016 lijken dit beeld nog aangescherpt te hebben. Deze masterproef wil hierop ingaan door de jonge generatie die hier effectief opgroeit een stem te geven. We behandelden daarom de volgende onderzoeksvragen: (1) Hoe ervaren jongeren in Brussel de sociale cohesie? (2) Welke rol spelen de superdiversiteit en de aanwezigheid van meervoudige identiteiten bij deze jongeren hierin? (3) Welke invloed ervaren deze jongeren van de aanslagen van 22/3 en hoe uit zich dat?

De bestaande literatuur geeft inzicht in het concept sociale cohesie. Mede aangezet door de uiteenzetting van Putnam (2007) schenkt de academische wereld veel aandacht aan de mogelijke invloed van etnische diversiteit op sociale cohesie. Men probeert de vastgestelde verbanden ook te verklaren aan de hand van, onder meer, de competitietheorie en Allports (1954) contacthypothese. Deze onderzoeken hechten echter te weinig belang aan de vaststelling dat onze steden superdivers zijn. Kwantitatieve onderzoeken op basis van

enkele indicatoren vatten daardoor niet de diepgang en complexiteit van de realiteit. Ze laten ook weinig ruimte voor wat onderzoekssubjecten zélf vinden van sociale cohesie. Daarom gebruiken wij het paradigma van de superdiversiteit (Vertovec, 2007; Blommaert, 2014) om de sociale cohesie in Brussel kwalitatief te onderzoeken. Merk op dat de beperking van de "superdiversiteitsbril" is dat het kan leiden tot een eindeloze onderverdeling van de superdiverse respondenten zodat we geen patronen meer kunnen waarnemen. We hebben getracht ons hiervoor te hoeden. Verder is er nog maar weinig geweten over de impact van de terroristische aanslagen van 22/3 op het sociale weefsel van de Brusselse samenleving. De (weinige) onderzoeken in andere contexten van terreur duiden op negatieve én positieve effecten op indicatoren van sociale cohesie. Wij willen weten hoe de jonge generatie in Brussel dit ervaren heeft.

Bijgevolg hebben we een verkennend kwalitatief onderzoek gedaan met laatstejaars in het Nederlandstalig ASO in Brussel. We hebben twaalf jongeren bevestigd tijdens semigestructureerde interviews in zowel kansrijke als kansarme scholen, om toch sociale diversiteit binnen te brengen in ons onderzoek. We willen vermelden dat het binnen de beperkte omvang van deze masterproef onhaalbaar was om vanuit een intersectioneel perspectief te kijken hoe bepaalde identiteiten en problematieken met elkaar overlappen en kruisen. Hier kan (en moet) meer aandacht voor zijn in verdere onderzoeken.

Uit de thematische analyse blijkt dat de jongeren sociale cohesie in Brussel tweezijdig ervaren en dat de superdiversiteit, hun meervoudige identiteiten en de aanslagen hier een belangrijke invloed op hebben. Het antwoord op elke onderzoeksvraag lijkt een paradox te zijn. Enerzijds nemen de jongeren een polarisering waar in de samenleving. Ze ervaren discriminatie en hebben de indruk dat andere mensen intolerant zijn, veel vooroordelen hebben en dat Brussel en haar jeugd gestigmatiseerd worden. Ze zijn bezorgd dat samenleven moeilijk is in het superdiverse Brussel en voelen zich geïsoleerd op hun meervoudige (voornamelijk etnisch-culturele, religieuze, gender- en Brusselse) identiteiten. Daarbij zijn ze het unaniem eens dat de polarisering enkel nog erger geworden is na 22/3. De sociale cohesie is dus aangetast. Als we mogen spreken in termen van emotionele gelaagdheden van hun taalgebruik, dan kunnen we hier opmerken dat de emotie "angst" overheerst. Anderzijds lijken de meesten in hun directe omgeving een redelijk goede samenhang waar te nemen. Ze hebben zelf vertrouwen (althans in de medemens en de school), ze dragen tolerantie, acceptatie, respect en inclusie hoog in het vaandel, ze hebben weinig vooroordelen, veel intergroepsvriendschappen en -contacten, sommigen participeren of ze vinden het belangrijk, ze voelen zich thuis in Brussel, ze kijken positief naar de stad en de meesten willen hier in de toekomst blijven. Deze aspecten zijn net bevorderlijk voor sociale cohesie. Ze schrijven hun positieve attitudes en gedrag toe aan opgroeien in het superdiverse Brussel en ze hechten veel belang aan

intergroepscontacten. Een collectieve Brusselse identiteit werkt als verbinder in hun meervoudige identiteiten. Bovendien zijn deze attitudes en gedrag volgens hen niet aangetast door de aanslagen. Ze lijken net heel weerbaar, hun samenhangsgevoel is aangewakkerd en ze zeggen dat we net nu samen sterk moeten staan. De emotionele ondertoon is er hier dus een van "hoop". De jongeren balanceren dus tussen angst en hoop. Het gevaar is dat herhaaldelijke uitsluiting of het gevoel hier niet thuis te horen op termijn een negatieve invloed hebben op hen en op de sociale cohesie, zoals twee respondenten aangeven.

Hoe kunnen we dan verzekeren dat we kunnen samenleven in samenhang? De respondenten gaven zelf al veel suggesties. Er is dus nog een schat aan informatie die uitgediept kan worden in verder onderzoek. Overigens is een beperking van dit onderzoek dat we met een klein aantal respondenten werken en zeker niet kunnen veralgemenen naar alle Brusselse jongeren. Het ging dan ook nog eens enkel over ASO-jongeren. In de zeer kansarme school merken we op sommige vlakken andere dynamieken van demotie en sociale ongelijkheid, dus onderzoek naar jongeren in andere schooltrajecten of NEET-jongeren is cruciaal. Welbeschouwd moet er dus nog meer diepgaand kwalitatief onderzoek en grootschalig kwantitatief onderzoek gedaan worden.

Veel steden zullen in de toekomst meer gaan lijken op Brussel: de superdiversiteit én de onzekerheid zullen er toenemen (Vertovec, 2007; United Nations, 2014: 1-2). Het is dus uitermate belangrijk om meer onderzoek te verrichten naar het samenleven en de sociale cohesie in deze context. Op die manier kunnen we inzicht verwerven in de noodzakelijke maatregelen om samenlevingen te sterken. Uit dit onderzoek blijkt bijvoorbeeld al dat de collectieve stadsidentiteit verbindend en inclusief kan werken. Volgens de jongeren moet er in Brussel meer gestreden worden tegen de sociaaleconomische en etnisch-culturele segregatie in buurten en scholen, tegen racisme, discriminatie en uitsluiting en moet er meer ingezet worden op openbare (en groene) ruimte en participatie om sociale contacten te bevorderen. Zo kunnen we er hopelijk voor zorgen dat Brussel als sociaal labo een geslaagd experiment aflevert.

BIBLIOGRAFIE

- Agentschap voor onderwijsdiensten. (2016). *Cijfermateriaal – leerlingenkenmerken*. Geraadpleegd op: <http://www.agodi.be/cijfermateriaal-leerlingenkenmerken>
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Binst, J-M. (2017, 10 mei). Saunagesprekken. Kris Cuppens bloot over samenleven. *Bruzz*, p. 28.
- Blommaert, J. (2014). Anachronismen in ons denken. In *Superdiversiteit en democratie* (pp. 191-204). Berchem: EPO.
- Blommaert, J. & Maly, I. (2014). Inleiding. Superdiversiteit introductie van een nieuw paradigma. In *Superdiversiteit en democratie* (pp. 15-34). Berchem: EPO.
- Bronneman-Helmers, R. & Zeijl, E. (2008). Burgerschapsvorming in het onderwijs. In *Betrekkelijke Betrokkenheid: Studies in sociale cohesie* (pp. 170-205). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bryman, A. (2012). *Social Research Methods*. New York: Oxford University Press.
- Coolsaet, R. (2016). Leven met en na 22/3. *Samenleving en Politiek*, 4, 10-16.
- De Clerck, O. & Vettenburg, N. (2011). Het schoolwelbevinden in Brussel. In *Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-monitor Brussel* (pp. 69-106). Acco: Leuven.
- De Groof, S., Elchardus, M., Franck, E., & Kavadias, D. (2008). *The Influence of Civic Knowledge versus Democratic School Experiences on Ethnic Tolerance of Adolescents. A Multilevel analysis*. Gepresenteerd bij 3rd IEA International Research Conference, Taipei: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Dejaeghere, Y., Hooghe, M., & Claes, E. (2012). Do ethnically diverse schools reduce ethnocentrism? A two-year panel study among majority group late adolescents in Belgian schools. *International Journal of Intercultural Relations*, 36, 108-117.
- Eisenberg, N., & Silver, R. C. (2011). Growing Up in the Shadow of Terrorism: Youth in America After 9/11. *American Psychologist*, 66(6), 468-481.
- Elchardus, M. (2011). Antisemitisme in de Brusselse scholen. In *Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-monitor Brussel* (pp. 265-296). Acco: Leuven.
- Elchardus, M., Duquet, F., Op De Beeck, S., & Roggemans, L. (2008). *Vakoverschrijdende eindtermen in het secundair onderwijs. Een onderzoek naar de relevantie en de haalbaarheid van de vakoverschrijdende eindtermen in het secundair onderwijs* (p. 239). Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- ella. (2014). *Intersectioneel denken. Handleiding voor professionelen die intersectionaliteit of kruispuntdenken in de eigen organisatie willen toepassen*. ella: Brussel.
- Friedkin, N. E. (2004). Social Cohesion. *Annual Review of Sociology*, 30(1), 409-425.
- Gijsberts, M., van der Meer, T., & Dagevos, J. (2012). "Hunkering Down" in Multi-Ethnic Neighbourhoods? The Effects of Ethnic Diversity on Dimensions of Social Cohesion. *European Sociological Review*, 28(4), 527-537.

- Herbots, S. (2011). Brusselse jongeren in het verenigingsleven. In *Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-monitor Brussel* (pp. 107-136). Acco: Leuven.
- Hero, R. (2003). Social capital and racial inequality in America. *Perspectives on Politics*, 1, 113-122.
- Hooghe, M. (2007). Social Capital and Diversity Generalized Trust, Social Cohesion and Regimes of Diversity. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, 40(3), 709-732.
- Hooghe, M., Reeskens, T., Stolle, D., & Trappers, A. (2009). Ethnic diversity and generalized trust in Europe: A cross-national multilevel study. *Comparative Political Studies*, 42(2), 198-223.
- Hooghe, M., Meeusen, C., & Quintelier, E. (2013). The Impact of Education and Intergroup Friendship on the Development of Ethnocentrism. A Latent Growth Curve Model Analysis of a Five Year Panel Study among Belgian Late Adolescents. *European Sociological Review*, 29(6), 1109-1121.
- International Organization for Migration (2015). *Migrants and Cities: New Partnerships to Manage Mobility* (World Migration Report) (p. 202). Geneva.
- Kavadias, D. (2004). *De school als politieke leeromgeving. De (beperkte) invloed van het secundair onderwijs op politiek relevante houdingen van jongeren in Vlaanderen*. Doctoraal Proefschrift, Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Politieke Wetenschappen.
- Kavadias, D., Stouthuysen, P., Dehertogh, B., & Franck, E. (2011). Does Globalization Broaden the Mind? The impact of Globalization on Attitudes Towards Immigrant-Rights of Young Adolescents in 35 regions. *Politics, Culture, and Socialization*, 2(4), 415-434.
- Kavadias, D. (2014). Hoofdstuk 5: Segregatie op school, democratie in de samenleving? In *Het onderwijsdebat. Waarom de hervorming van het secundair broodnodig is* (pp. 119-138). Berchem: EPO.
- Kokkonen, A., Esaiasson, P., & Gilljam, M. (2010). Ethnic Diversity and Democratic Citizenship: Evidence from a Social Laboratory. *Scandinavian Political Studies*, 33(4), 331-355.
- Laurence, J. (2011). The Effect of Ethnic Diversity and Community Disadvantage on Social Cohesion: A Multi-Level Analysis of Social Capital and Interethnic Relations in UK Communities. *European Sociological Review*, 27(1), 70-89.
- Letki, N. (2008). Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods. *Political Studies*, 56(1), 99-126.
- Lleshi, B., & Van Den Bossche, M. (Red.). (2010). *Identiteit en interculturaliteit: identiteitsconstructie bij jongeren in Brussel*. Brussel: VUBPRESS.
- Neudt, D., & Maly, I. (2010). Dé culturele identiteit of een meervoudige identiteit? In *Identiteit en interculturaliteit: identiteitsconstructie bij jongeren in Brussel* (pp. 7-12). Brussel: VUBPRESS.
- Maly, I., Blommaert, J., & Ben Yakoub, J. (2014). *Superdiversiteit en democratie*. Berchem: EPO.

- McGrew, K. (2011). A Review of Class-Based Theories of Student Resistance in Education: Mapping the Origins and Influence of Learning to Labor by Paul Willis. *Review of Educational Research*, 81(2), 234–266.
- Miles, M. B., Huberman, A. M. & Saldaña, J. (2014). *Qualitative Data Analysis. A Methods Sourcebook*. Los Angeles: SAGE Publications.
- Pelleriaux, K. (2001). *Demotie en burgerschap: de culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij*. Brussel: VUB Press.
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 65–85.
- Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35, 271–280.
- Portes, A., & Vickstrom, E. (2011). Diversity, Social Capital and Social Cohesion. *Annual Review of Sociology*, 37, 461–479.
- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137–174.
- Pyszczynski, T. (2004). What Are We So Afraid Of? A Terror Management Theory Perspective on the Politics of Fear. *Social Research*, 71(4), 827–848.
- Sacco, M., Smits, W, Kavadias, D., Spruyt, B. & d’Andrimont, C. (2016). BSI synthesesnota. De Brusselse jeugd: tussen diversiteit en kwetsbaarheid. *Brussels Studies*, 98, 1-21.
- Sander, T. H., & Putnam, R. D. (2010). Still Bowling Alone? The Post-9/11 Split. *Journal of Democracy*, 21(1), 9–16.
- Savelkoul, M., Gesthuizen, M., & Scheepers, P. (2011). Explaining relationships between ethnic diversity and informal social capital across European countries and regions: Tests of constrict, conflict and contact theory. *Social Science Research*, 40, 1091–1107.
- Schnabel, P., & de Hart, J. (2008). Sociale cohesie: het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport. In *Betrekkelijke Betrokkenheid: Studies in sociale cohesie* (pp. 11–29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Siongers, J. (2011a). Brusselse jongeren over andere culturen: van vijand tot lief. In *Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-monitor Brussel* (pp. 217-238). Acco: Leuven.
- Siongers, J. (2011b). De contacthypothese getoetst bij Brusselse jongeren. In *Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-monitor Brussel* (pp. 239-264). Acco: Leuven.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2008). *Betrekkelijke Betrokkenheid: Studies in sociale cohesie* (Sociaal en Cultureel Rapport No. 18) (p. 423). Den Haag.
- Stolle, D., Soroka, S. N., & Johnston, R. (2008). When Does Diversity Erode Trust? Neighborhood Diversity, Interpersonal Trust and the Mediating Effect of Social Interactions. *Political Studies*, 56, 57–75.
- Thijs, J., & Verkuyten, M. (2014). School ethnic diversity and students’ interethnic relations. *British Journal of Educational Psychology*, 84(1), 1–21.

- Turam, B. (2015). *Gaining Freedoms: Claiming Space in Istanbul and Berlin*. Stanford: Stanford University Press.
- United Nations. (2014). *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision Highlights* (p. 27). New York.
- Van Dale. (2017). *Van Dale Online Woordenboek: Tolerantie*. Geraadpleegd op: <http://www.vandale.be/opzoeken?pattern=tolerantie&lang=nn>
- van der Meer, T., & Tolsma, J. (2014). Ethnic Diversity and Its Effects on Social Cohesion. *Annual Review of Sociology*, 40, 459–478.
- Van Houtte, M., & Stevens, P. A. J. (2009). School Ethnic Composition and Students' Integration outside and inside Schools in Belgium. *Sociology of Education*, 82(3), 217–239.
- Vázquez, C., Pérez-Sales, P., & Hervás, G. (2008). Positive effects of Terrorism and Posttraumatic Growth: An Individual and Community Perspective. In *Trauma, Recovery, and Growth: Positive Psychological Perspectives on Posttraumatic Stress*. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Vettenburg, N., Elchardus, M. & Put, J. (Red.) (2011). *Jong in Brussel. Bevindingen uit de JOP-monitor Brussel*. Leuven: Acco.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1024–1054.
- Vlaamse Overheid. (2015). *2014-2015 Aantal leerlingen in het Nederlandstalig secundair onderwijs naar fusiegemeente (vestigingsplaats), graad, leerjaar, onderwijsstelsel, onderwijsvorm, soort inrichtende macht en geslacht* (p. 217). Geraadpleegd op: http://www.ond.vlaanderen.be/onderwijsstatistieken/2014-2015/rapporten/gemeenterapporten/Secundair_Inschrijvingen_Geografie_V_Geslacht_Graad_Leerjaar_Stelsel_Vorm_SoortIM_Soortonderwijs_14.pdf
- Wollebæk, D., Enjolras, B., Steen-Johnsen, K., & Ødegård, G. (2012). After Utøya: How a High-Trust Society Reacts to Terror—Trust and Civic Engagement in the Aftermath of July 22. *PS: Political Science & Politics*, 45(1), 32–37.
- Woods, J. (2011). The 9/11 effect: Toward a social science of the terrorist threat. *The Social Science Journal*, 48, 213–233.

BIJLAGEN

Bijlage 1: interviewleidraad

Hoofdtopics	Subtopics
Introductie	
Akkoord voor geluidsopname	Dit gesprek wordt opgenomen om het later in de analyse te kunnen verwerken. Akkoord?
Mezelf en het onderzoek voorstellen	Ik ben Charlotte, 22 jaar oud, zelf een Brusselaar, en een masterstudente politieke wetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel. Ik schrijf een masterproef rond de manier waarop jongeren, jij dus, het samenleven en de sociale samenhang in Brussel waarnemen, waarbij ik speciale aandacht vestig op de mogelijkheden en uitdagingen die jullie zien door de diversiteit in de stad.
Respondent op gemak stellen	Geen juiste, foute of gewenste antwoorden: op zoek naar persoonlijke meningen, elke mening is interessant voor dit onderzoek. Interview van ongeveer één uur, dialoog. Anonimiteit van respondent en school verzekeren. Interview heeft geen concrete gevolgen voor respondent of school (niet controlerend).
Openingsvragen	
Biografische gegevens	Geslacht en school zelf noteren. Leeftijd, schooljaar, studierichting vragen.
In welke wijk van Brussel woon je?	In welke wijk van Brussel woon je? Ben je er opgegroeid?
Hoe is je thuissituatie?	Met wie woon je samen? Welke taal spreek je thuis? Zijn je ouders en grootouders uit België of hebben ze een migratieachtergrond en dewelke? Welke nationaliteit heb jij? Weet je of je ouders gestudeerd hebben? Welk diploma hebben ze? Werken ze nu en wat doen ze?
Overgang	
Waar denk jij aan wanneer ik zeg 'samenleven in Brussel'?	Dit onderzoek gaat over de manier waarop jij kijkt naar het samenleven in Brussel en hoe het gesteld is met de sociale samenhang in de stad. Waar denk jij aan wanneer ik zeg 'samenleven in Brussel'? Aan welke thema's, ervaringen of gebeurtenissen denk je?
Leven in de wijk	Jij woont in – hoe zou je die wijk omschrijven? Vind je het een leuke buurt om in te leven en waarom wel/niet? Ken je er veel mensen? Spendeer je je vrije tijd daar of elders?

Vrienden	Komen je vrienden ook uit je buurt of van elders? Hoe zou je je vrienden beschrijven?
Gedrag en activiteiten in Brussel	Wat zijn je hobby's? Doe je iets actiefs in je buurt? Doe je je hobby's in clubs of verenigingen of op jezelf? Wat doe je zoal met je vrienden?
Beeld van Brussel	Welk beeld heb jij van Brussel? Hoe zou jij Brussel omschrijven? Denk je dat anderen ook dit beeld hebben?
Sociale cohesie (kernvragen)	
Vertrouwen	Heb je vertrouwen in je medemensen? In je vrienden? In onbekenden? Heb je vertrouwen in de school? In de politie? In de politiek? Voel je je veilig in Brussel?
Tolerantie	Vind je van jezelf dat je respect hebt, open staat en verdraagzaam bent voor anderen? Vind je dat anderen respect hebben, open staan en verdraagzaam zijn voor jou en/of andere mensen?
Waardig deel van de Brusselse samenleving	Voel je je een belangrijk deel van de samenleving in Brussel? Voel je dat je iets kan bijdragen aan de stad of niet? Wil je in de toekomst in Brussel blijven of niet? Vind je dat je de kansen krijgt om je toekomstdromen waar te maken hier?
Superdiversiteit en meerlagige identiteit (kernvragen)	
Wat vind je van de diversiteit in Brussel?	Brussel is een stad vol diversiteit. Er wonen heel veel verschillende mensen. Sommigen zijn rijk, sommigen zijn arm; sommigen hebben een migratieachtergrond, anderen niet; sommigen zijn geboren en getogen in de stad, anderen wonen er maar eventjes. Blijkbaar heeft 62% van de Brusselse bevolking buitenlandse roots. Hoe ervaar jij dat? Wat vind je goed aan die diversiteit? Wat zijn de problemen van zo'n diversiteit?
Hoe zou jij je eigen identiteit omschrijven?	Hoe zou je jezelf omschrijven? Zijn er nog andere dingen die je identiteit bepalen? Voel je dat X of Y ook belangrijk zijn voor je identiteit of eigenlijk niet? (Voel je je: <i>man of vrouw, Belg, Brusselaar, wel of geen migratieachtergrond, jongere, religie,...</i>)
Heb je het gevoel dat anderen je ook zo zien?	Denk je dat anderen je ook zo zouden omschrijven of anders?
Denk je dat mensen je vooroordelen hebben tegenover jou? En denk je dat jij vooroordelen hebt tegenover anderen?	
Heb je voornamelijk vrienden die 'zoals jou' zijn of ga je ook vaak om met mensen die andere identiteiten hebben?	Daarnt beschreef je je vrienden. Vind je dat zij gelijkaardig zijn aan jou? Heb je ook vrienden die een hele andere identiteit hebben (<i>bijvoorbeeld BSO of TSO school, andere etnische groep, ouder of jonger, meisjes/jongens,...</i>)? Blijf je meestal binnen één taalgroep of maakt dat niet uit?
Kom je soms in contact met mensen die 'anders' zijn?	Brussel is een stad met veel tegenstellingen, er zijn bijvoorbeeld prestigieuze wijken zoals Woluwe en er zijn wijken met een slechte reputatie zoals Molenbeek. Hetzelfde geldt voor

	de scholen. Ervaar jij dat ook? Kom je soms in andere buurten? Kom je soms 'andere' mensen tegen of niet?
Welk belang hecht je aan religie?	Ben je gelovig? Waarom wel of niet? Speelt religie een belangrijke rol in je leven? Sta je open voor andere religies? Zou je samenleven met iemand van een ander geloof? Zou je bijvoorbeeld een relatie aangaan met iemand van een andere religie?
Terreurdreiging (kernvragen)	
Intro	Sinds 2014/2015 zijn er verscheidene aanslagen gebeurd in West-Europa en de rest van de wereld. Op 22 maart vorig jaar was er ook een dubbele aanslag in Brussel door terroristen verbonden aan IS. Politici hebben maatregelen genomen, zoals bijvoorbeeld meer huiszoekingen en meer soldaten op straat. Ik ben eigenlijk benieuwd of jij vindt dat die terreurdreiging een invloed gehad heeft op de manier waarop wij samenleven in de stad. Maar ik ga eerst beginnen met een simpele vraag:
Hoe heb je 22/03/2016 ervaren?	Weet je nog wat je die dag gedaan hebt? Hoe zijn jullie hier op school mee omgegaan? En thuis? En met je vrienden?
Is er sinds dan voor jou iets veranderd in je hoofd?	Dacht of gedroeg je je toen anders? En nu nog? Bijvoorbeeld: heeft de terroristische dreiging of hebben de soldaten op straat een invloed op je vertrouwen in of omgang met anderen?
Merk je dat de terroristische dreiging anderen beïnvloedt?	Denk je dat anderen zich anders gedragen tegenover jou of bepaalde groepen?
Is er ook iets positiefs gebeurd door de aanslagen?	In je denken? In je gedrag? Of zie je positieve dingen gebeuren in Brussel?
Slotvragen	
Brussel als samenlevingslabo	Sommigen zien Brussel als een sociaal laboratorium voor de toekomst, waarbij er veel dingen kunnen misgaan en veel positieve dingen kunnen ontstaan. Stel dat we het zo zien. Welke bezorgdheden of hoop heb je over het samenleven in Brussel? Wat kan er volgens jou misgaan of als positief iets ontstaan? Hoe kunnen wij nu en in de toekomst samenleven? Welke voorwaarden zijn er volgens jou nodig zodat wij kunnen samenleven in Brussel?
Heb je nog iets toe te voegen? Is er nog iets dat je kwijt wil?	
Bedanking voor deelname	

Bijlage 2: getranscribeerde interviews

Gezien de lengte van de getranscribeerde interviews zijn deze niet bijgevoegd. Ze kunnen online geraadpleegd worden via deze link: <http://tinyurl.com/kpj3wm6>

Indien er problemen zijn met bovenstaande link, is dit de volledige versie: https://drive.google.com/drive/folders/0B1IF1ug_leAARjJ6V0pYazBDNwc?usp=sharing

Bijlage 3: codeeroverzicht

Een volledige lijst van codes kan bij de auteur worden opgevraagd. Hieronder geven we een summier overzicht van de codes die werden gebruikt in combinatie met volgende codering:

- W = waarde = het belang dat we hechten aan onszelf, een andere persoon, ding of idee (Miles et al., 2014: 75-76). Vb. "ik vind tolerantie belangrijk in de samenleving."
- A = attitude = de manier waarop we denken en voelen over onszelf, een andere persoon, ding of idee (Miles et al., 2014: 75-76). Vb. "Ik vind mezelf tolerant."
- O = overtuiging = andere opvattingen/meningen/interpretatieve percepties/moralen (dus geen feiten) die de respondent heeft (Miles et al., 2014: 75-76). Vb. "De politiek draait om geld." of "Vertrouwen is iets dat je op lange termijn opbouwt."
- V = vooroordeel = vooroordeel dat de respondent heeft. Vb. "Mensen uit Vlaanderen zijn kortzichtig."
- OD = oordeel = waardeoordeel dat de respondent maakt over een situatie. Vb. "Het gaat er slechter en slechter aan toe in Brussel."
- E = ervaring = persoonlijke ervaring van de respondent. Vb. "Vlamingen op mijn studentenjob discrimineren mij."
- Em = emotie = emotie die de respondent voelt. Vb. "Ik ben bang in de metro."
- G = gedrag = gedrag van de respondent. Vb. "Ik nam de metro niet meer."
- C = causale opvatting = een opvatting van oorzaak-gevolg die de respondent maakt. Vb. "Door de aanslagen is er minder tolerantie."

- Refl = reflecties over mijn vraagstelling. Vb. "Deze vraag was richtinggevend en beïnvloedde het antwoord misschien."
- Geen code = feit. Vb. "Woonplaats: Etterbeek"

Gender	Frustratie/wantrouwen media
Leeftijd	Veiligheidsgevoel
Studierichting	Betekenis tolerantie
Kansarme/kansrijke school	Zelf tolerant: ja/nee/verklaring
Woonplaats + wijk (kansarm/-rijk?)	Anderen tolerant: ja/nee/verklaring
Migratieachtergrond	Belang tolerantie
Nationaliteit	Openstaan voor religies/relatie aangaan: ja/nee/verklaring
Opleidingsgraad ouders	Onder jongeren positiever
Levensbeschouwing	Onder Brusselaars positiever
Thuisituatie	Betekenis vooroordelen
Taalgebruik: thuis/met vrienden	Zelf vooroordelen: ja/nee/verklaring
Beeld Brussel: positief/negatief	Vooroordeel/stereotype
Anderen over Brussel: positief/negatief	Anderen vooroordelen: ja/nee/verklaring
Brussel als multicultureel	Oordeel vooroordelen
Brussel met contrasterende wijken	Interetnisch-culturele vriendschappen/contact
Perceptie hangjongeren	Interreligieuze vriendschappen/contact
Wonen in de wijk: graag/niet graag	Intergender vriendschappen/contact
Voorwaarden voor graag wonen in wijk	Contact/vrienden in andere buurten
Oordeel diversiteit: positief/negatief	ASO/BSO/TSO-vriendschappen/contact
Goed aan diversiteit	Burencohesie
Problematisch aan diversiteit	Belang intergroepscontacten
Identiteit: meervoudig/enkelvoudig	Belang school voor contacten
Etnisch-culturele identiteit (dubbel/uitsluiting)	Belang participatie voor contacten
Belgische identiteit	Participatie: ja/nee
Brusselse identiteit	Belang van participatie voor samenleving
Religieuze identiteit	Bijdragen: ja/nee/verklaring
Genderidentiteit	Waardig deel: ja/nee/verklaring
Jongerenidentiteit	Toekomst in Brussel: ja/nee/verklaring
Vlaamse/Waalse identiteit	Kansen krijgen: ja/nee/verklaring
"Identiteitscrisis"	Brussel vs. de rest
Betekenis vertrouwen	22/3: ervaring en verwerking
Vertrouwen in medemens: ja/nee/verklaring	Invloed 22/3 op zichzelf: geen/negatief/positief
Vertrouwen in school: ja/nee/verklaring	Invloed 22/3 op anderen: geen/negatief/positief
Vertrouwen in politie: ja/nee/verklaring	Perceptie soldaten
Racisme en discriminatie: ervaring, perceptie, verklaring, eigen attitude	Vrijetijd en hobby's
Vertrouwen in politiek: ja/nee/verklaring	"Samenleven in Brussel"
Verklaring voor jongeren in criminaliteit/terrorisme/...	Samenleven: hoop/bezorgdheid
Familiecohesie	Voorwaarden samenleven
Refl: leidende vraag	Belang sociale samenhang